

Primo Levi

OVER-LEVEN, PRIMO LEVI
ALS INTELLECTUEEL,
SCHRIJVER, EN GETUIGE
VAN ZIJN TIJD

Curator: Philippe Mesnard
Wetenschappelijk advies voor Italië:
Carlo Saletti et Elisabetta Ruffini
Concept en teksten: Philippe Mesnard
Vertaling : Silvain Keuleers

Dank aan:

Daniela Amsallem
Simone Barck
Gianfranco de Bosio
Alberto Cavaglioni
Pierre Chaussat
Pietro Crivellaro
Pol De Grave
Henri Goldberg
Carola Hähnel-Mesnard
Paul Halter
Anita Hertogen
Noémie Keuleers
Renzo Levi
Silvia Mantovani
Catherine Petitjean
Franciscek Piper
Irène Heidelberger-Leonard
Pol Meseeuw
Julia Riddiford-Wagner
Jean Samuel
Frediano Sessi
Giovanni Tesio
Yannis Thanassekos
Ian Thomson
Frank Van Eeckhout
Giuseppe Varchetta
Daniel Weyssow

Collège international de Philosophie (Paris)
Editions Einaudi
Théâtre Stabile de Turin
Istituto de Turin
Istituto storico de Modena
Musée d'Auschwitz
Fondation ex-campo Fossoli
Fondation Auschwitz de Bruxelles
Istituto internazionale per l'opera e la poesia A

drukkerij : Sadocolor-Mounting (Brussel)

graphism : wakeup wakeupdesign.fr

Primo Levi

OVER-LEVEN, PRIMO LEVI ALS INTELLECTUEEL, SCHRIJVER, EN GETUIGE VAN ZIJN TIJD

Primo Levi is één van de hoofdfiguren in de getuigenissen over het systeem en de ervaring van de concentratiekampen. Kenmerkend voor zijn actie en zijn engagement is de wil wat we weten over de kampen een universele draagwijdte te geven. Toch zouden we afbreuk doen aan het belang van Levi onder ons door hem enkel als een, zij het exemplarische getuige te beschouwen. Andere aspecten, hoewel niet onbekend, blijven onderbelicht: Primo Levi is een echte intellectueel, hij heeft zich daadwerkelijk geëngageerd in politieke en literaire kwesties en daadwerkelijk een denkwereld geproduceerd. Als schrijver, dichter, auteur van romans, novellen, dramaturg, essayist laat hij een oeuvre na dat niet onder de categorie getuigenis alleen valt.

De tentoonstelling wil de verschillende facetten van Primo Levi onderzoeken, de respectievelijke evoluties ervan in hun convergentie en divergentie en in hun onderlinge spanningsveld. De tentoonstelling toont geen gesloten en definitief geheel. Ze houdt de vragen en het debat open, zoals Levi zelf deed. Dat beantwoordt aan een pedagogische doelstelling die naadloos aansluit bij Levi's project.

Reeds voor zijn deportatie was Levi actief bezig met een specifiek literair schrijven. En tijdens en na zijn gevangenschap hield hij er niet mee op. De kritische reflexie die het verlengstuk is van dat schrijven culmineert in zijn laatste essay, *I sommersi e i salvati* (De verdronkenen en de geredden). Zonder dat literaire schrijven en die kritische reflexie zou zijn getuigenis er niet geweest zijn en zou ze ons niet bereikt hebben met de authenticiteit die we vandaag kennen. Omgekeerd dankt het schrijven van Levi aan de ervaring van de concentratiekampen een noodzakelijkheid en een ethische aanspraak die heel zijn werk en denken schragen en zonder welke de zin ervan ons zou ontgaan.

Primo Levi was een publieke intellectueel als columnist bij *La Stampa*, als dramaturg die *Se questo è un uomo* (Is dit een mens) voor het theater bewerkte, als radio- en televisiemaker, als laureaat van talrijke prijzen en, kort voor zijn dood, gepolst voor de Nobelprijs.

Vanzelfsprekend kunnen we de schrijver, de denker en de getuige niet benaderen zonder er op te wijzen hoezeer de chemie voor hem – een geliefkoosde term – een vak is geweest, maar ook het overheersende raamwerk van zijn bestaan, een manier om de wereld te zien en zich in de wereld te bevinden.

De chemie was één van de factoren die hem in staat gesteld heeft Auschwitz te overleven en zich achteraf afzijdig te houden van de literaire en uitgeverskringen, waar hij zich niet thuis voelde.

De chemie verwijst ook naar de kwesties van de wetenschap en van de rede, kwesties die centraal staan in het opkomen tegen het irrationele en het duistere, of tegen het obscurantisme van de negationisten. “Het slapen van de rede kan alleen maar monsters voortbrengen”, zo zegt hij in één van zijn gesprekken.

Het “biografische” vormt niet de invalshoek van de tentoonstelling. Sommige biografische elementen (zijn studies, zijn vak, het vervoegen van de weerstand, zijn internering in het kamp van Fossoli voor de deportatie naar Auschwitz) dienen om de voortgang van het werk en van de erkenning van Primo Levi aan te geven. We schenken geen bijzondere aandacht aan het familiale leven van de auteur, maar alleen aan de – al heel complexe – kanten van zijn publiek en intellectueel leven.

De weg van de weerstand

I. EEN JEUGD IN HET FASCISTISCHE ITALIË

Primo Levi wordt in 1919 geboren in een familie van de Joodse bourgeoisie van Turijn. De familie hecht weinig belang aan de religieuze voorschriften maar staat sterk in haar geloof in de wetenschap en de vooruitgang. Zijn vader is ingenieur en laat hun heel vroeg al zich verdiepen in de wereld van de wetenschap. De eerste jaren van de jonge Primo, midden de boeken, laten hem de klassieke letterkunde ontdekken, die hij gans zijn leven zal blijven koesteren.

Het opkomen van het fascisme in 1922 drukt zijn stempel op Levi's kinderjaren in een door de Eerste Wereldoorlog ontwricht Italië. Zoals alle totalitaire regimes focust het fascisme op de opvoeding van de jeugd, om Mussolini's "nieuwe mens" in het leven te roepen. Elke oppositie wordt onderdrukt, fiks en met gewelddadige methoden. Vooralsnog zijn de Joden in Italië geen voorwerp van discriminatie voor 1938.

Het jaar 1923 betekent het begin van een hervorming van het schoolstelsel, met een voorkeur voor de klassieke materies ten nadele van de wetenschappen. In het secundair onderwijs komen er militaire opleidingsonderdelen. Lichamelijke opvoeding krijgt een ruime plaats in de schooltijd.

In 1934 komt Primo Levi op het Massimo d'Azeglio-lyceum. Hij krijgt een onderwijs gericht op Latijn, Grieks, Letterkunde. Zoals zijn medeleerlingen krijgt hij een reeks "geopenbaarde waarheden" van het fascisme ingehamerd. Die indoctrinatie vindt in zijn familie geen enkele aanknopingspunt. En bovendien heeft hij geluk met leraars die onvervalste weerstanders zullen worden, zoals Cesare Pavese, en zijn kritische geest aanscherpen. Tijdens die lyceumjaren schrijft Primo Levi zijn eerste gedichten.

Klasfoto, omstreeks 1930.
© DR, Coll. Ian Thomson.

Karikatuur van Primo Levi als redacteur van de schoolkrant van zijn lyceum door Giorgio Lattes.
© Franco Fini, coll. Ian Thomson.

“Onze fascistische geschiedenis- en filosofieboeken vormden toppunten van ontmoediging voor de autonome rede.”

(Primo Levi, Onderhoud met Gabriella Poli en Giorgio Calcagno)

De weg van de weerstand

II. DE LEERJAREN

Primo Levi student, omstreeks 1938.
© DR,
coll. Ian Thomson.

Oktober 1937: Na zijn middelbare opleiding maakt Primo Levi de keuze voor een inschrijving in het eerste jaar chemie van het Instituut voor Chemie van Turijn. Die studie brengt hem binnen in een wereld gekenmerkt door rustgevende rationaliteit en helderheid, die zwaar op de proef worden gesteld door de indoctrinatie die de Italiaanse scholen op dat ogenblik ondergaan. In zijn jaar worden voor de laatste keer Joodse studenten toegelaten. Met ingang van de zomer van 1938 en het van kracht worden van de rassenwetten geldt voor Joodse studenten het verbod van universitaire studies.

In die tijden van verwarring is het Instituut voor Chemie voor Primo Levi een soort van schuiloord. Zijn Joodse origines kosten hem de banvloek van een groot aantal van zijn professoren en medestudenten. Toch slaagt hij erin nieuwe banden aan te knopen met een groep vrienden. Ze denken anders na over de wereld rondom hen. Van een ander dan passief en mentaal verzet tegen het fascisme is nog geen sprake.

Instituut voor Chemie van Turijn, gezien vanuit het Valentinopark.

© Gaetano di Modica, coll. Ian Thomson.

De zeven vrienden van Turijn: Primo Levi, Ada Della Torre, Emilio Diena, Eugenio Gentili Tedeschi, Carla Consoni, Vanda Maestro. © DR.

Primo Levi en Alberto Salmoni in 1940.
© Bianca Guidetti Serra, coll. Ian Thomson.

Primo Levi fietsend langs de Italiaanse meren in 1941.
© Bianca Guidetti Serra, coll. Ian Thomson.

“De passie voor het gebergte was een partner voor de passie die ik voor de chemie voelde.”

In juli 1941 behaalt Primo Levi zijn doctoraat chemie met het hoogste cijfer en de felicitaties van de jury. Het diploma bevat echter de vermelding “van joods ras”. Dat geeft complicaties bij het zoeken naar een betrekking. Zijn eerste werk, einde 1941, bestaat in een poging om nikkel te winnen uit de afvalstoffen van een mijnontginning in de buurt van Turijn. Zijn inspanningen blijven zonder resultaat, wat hem ertoe brengt een andere betrekking te zoeken. In juni 1942 wordt hij aangeworven in een farmaceutisch laboratorium in Milaan, waarvoor hij onderzoek doet over de behandeling van diabetes.

De landing van de Geallieerden in Noord-Afrika in november 1942, hun snelle oprukken in Sicilië vanaf juni 1943 maken de broosheid van het fascistische regime duidelijk. De oorlog dringt binnen op Italiaanse bodem: een eerste fase van bombardementen, dan in juli 1943 landing van de Geallieerden in Zuid-Italië. Het actief engagement in de weerstand krijgt gaandeweg vorm binnen een kleine groep waaraan hij voluit deelneemt.

Deze karikaturen van Primo Levi “vliegend” naar het werk dat op hem wacht in Milaan (1942) stelt hem voor met zijn instrumenten van chemicus en zijn hakbeitel van bergbewoner. Tekening van Eugenio Gentili Tedeschi, legende van Ada Tella Torre: “Primo komt eraan op de vleugels van de zomer, en de dagen worden langer.”

© Eugénio Gentili, coll. Ian Thomson.

GIUNGE PRIMO SULL'ALI DELL' ESTATE
COMINCIANO A ALLUNGARSI LE SERATE.

De weg van de weerstand

III. DE WEG VAN DE WEERSTAND

In de herfst van 1943 wordt Italië nog altijd bezet: Zuid-Italië door de geallieerde strijdkrachten die naar Rome oprukken, en Noord-Italië door de Duitsers die op 8 september, bij de aankondiging van de wapenstilstand tussen Italië en de Geallieerden, het land binnenvallen.

Het Italiaanse verzet begint zich te organiseren, met name in het Noorden en het Centrum van het land. Primo Levi en zijn vriendengroep sluiten zich aan bij verschillende bewegingen van de Weerstand. Die bestaat uit verscheidene strekkingen, kommunisten, en groepen die aanleunen bij de constitutionele monarchie. In oktober vervoegt Primo Levi een groep maquisards in de Val d'Aoste, die dicht staat bij de *Giustizia e Libertà* beweging, die uit niet-communistisch links voortkomt. Opgericht in de eerste jaren van het fascisme was *Giustizia e Libertà* in 1937 geneutraliseerd door de moord op zijn voornaamste leiders. Na de oorlog zal het een politieke partij worden.

Portret op de valse identiteitskaart van Primo Levi in 1943.
© DR.

Foto van een groep partizanen.
© DR.

ZIJ WAREN MET DRIEHONDERD EN WIJ MET ELF

Piemonte, een bergachtige streek met een overvloed aan potentiële schuilplaatsen telt talrijke partizanen. Primo Levi ondervindt trouwens de paradox van dat "schuilplaats", dat door de sneeuw bijna onbereikbaar wordt en dat door de bevoorradingsproblemen, de afwezigheid van wapens en de totale militaire onervarenheid van de leden, een val wordt. Op 13 december 1943 wordt de groep, die maar uit elf mannen en vrouwen bestaat, omsingeld door een talrijk detachement van de Italiaanse milizie, dat de opdracht had een andere, veel grotere groep aan te houden.

De meeste leden slagen er in te vluchten. Enkel Levi en twee metgezellen worden naar de kazerne van Aoste gebracht. Onderweg lukt het Levi zijn adresboekje kwijt te raken en weet hij zijn "echt te valse" identiteitskaart in te slikken. Bijna een maand lang wordt hij regelmatig verhoord over zijn weerstandersactiviteiten.

2

De deportatie

I. NAAR EEN ONBEKENDE BESTEMMING

Kamp van Fossoli, bij Carpi (Modena) in het Noorden van Italië, in 1943.

© Fondazione ex-Campo Fossoli.

In januari 1944 valt Primo Levi onder de rassenwetten, die de Duitse bezetter, afgelost door de fascistische milities, voortaan met een extreme hardheid toepast. Van de kazerne van Aoste wordt hij overgebracht naar het kamp van Fossoli, op een twintig kilometers van Rome.

Aanvankelijk, in 1942, was dat kamp bedoeld voor de in Noord-Afrika krijgsgevangen genomen Britten en Amerikanen. In de herfst van 1943 worden er eerst tegenstanders en dan Joden opgesloten. Met ingang van oktober 1943 worden alle Italiaanse Joden beschouwd als vaderlandslozen. Men dient ze aan te houden en ze hun bezittingen af te nemen. De wegvoeringen beginnen, in de eerste plaats die van de Joden van Rome, op 16 oktober 1943.

De politieke gevangenen van het kamp van Fossoli worden naar Mauthausen gedeporteerd, de Joden naar Auschwitz-Birkenau. De eerste konvooien verlaten Fossoli in februari 1944, in het geheel acht tot 2 augustus 1944. Van de 8369 gedeporteerde Italiaanse Joden, vertrekken er 2226 uit Fossoli.

Vanda Maestro en Luciano Nissim, nauw bevriend met Primo Levi. De drie worden in dezelfde wagon weggevoerd.

© Giulia Diena Colombo / Luciana Nissim.

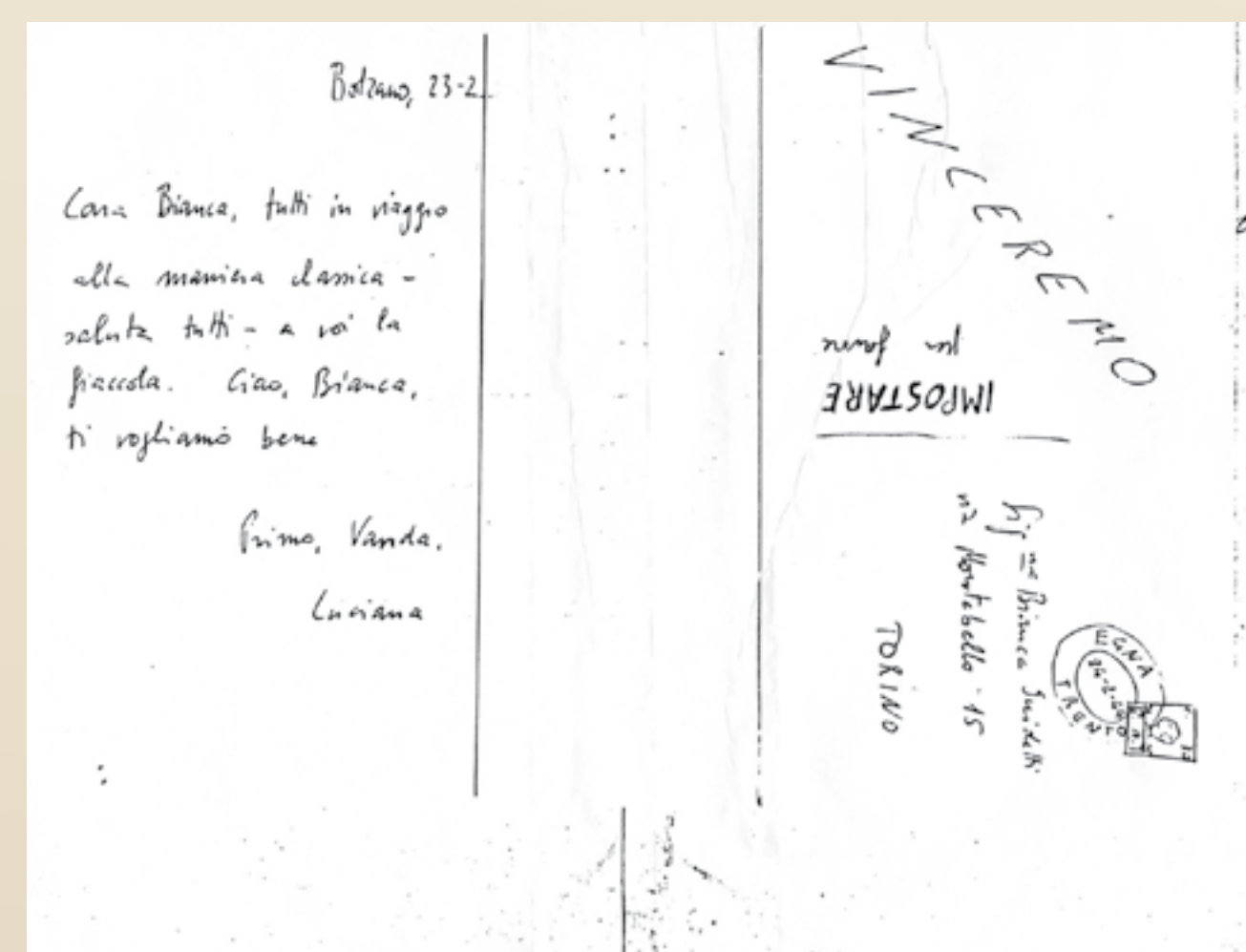
IEDEREEN NAM OP ZIJN WIJZE AFSCHIED VAN HET LEVEN

De reis van het Noorden van Italië naar Auschwitz.

In *Se questo è un uomo* beschrijft Primo Levi de laatste uren in het transit-kamp, voor het vertrek van het konvooi. Hoewel weinig geïnformeerd over de werkelijkheid van de "Endlösung", organiseren de godsdienstige geïnterneerden rouwplechtigheden. Op de morgen van 22 februari wordt Primo Levi met 650 andere gevangenen weggevoerd naar een onbekende bestemming: "Auschwitz". Die naam zegt op dat ogenblik niets, noch voor Primo Levi, noch voor de meeste Europeanen: Duitse soldaten organiseren het vertrek.

De reisweg wordt afgelegd in goederenwagens, die van het station van Carpi vertrekken. Primo Levi en zijn metgezellen uit alle leeftijdsgroepen ontdekken dan de brutaliteit van de nazi's.

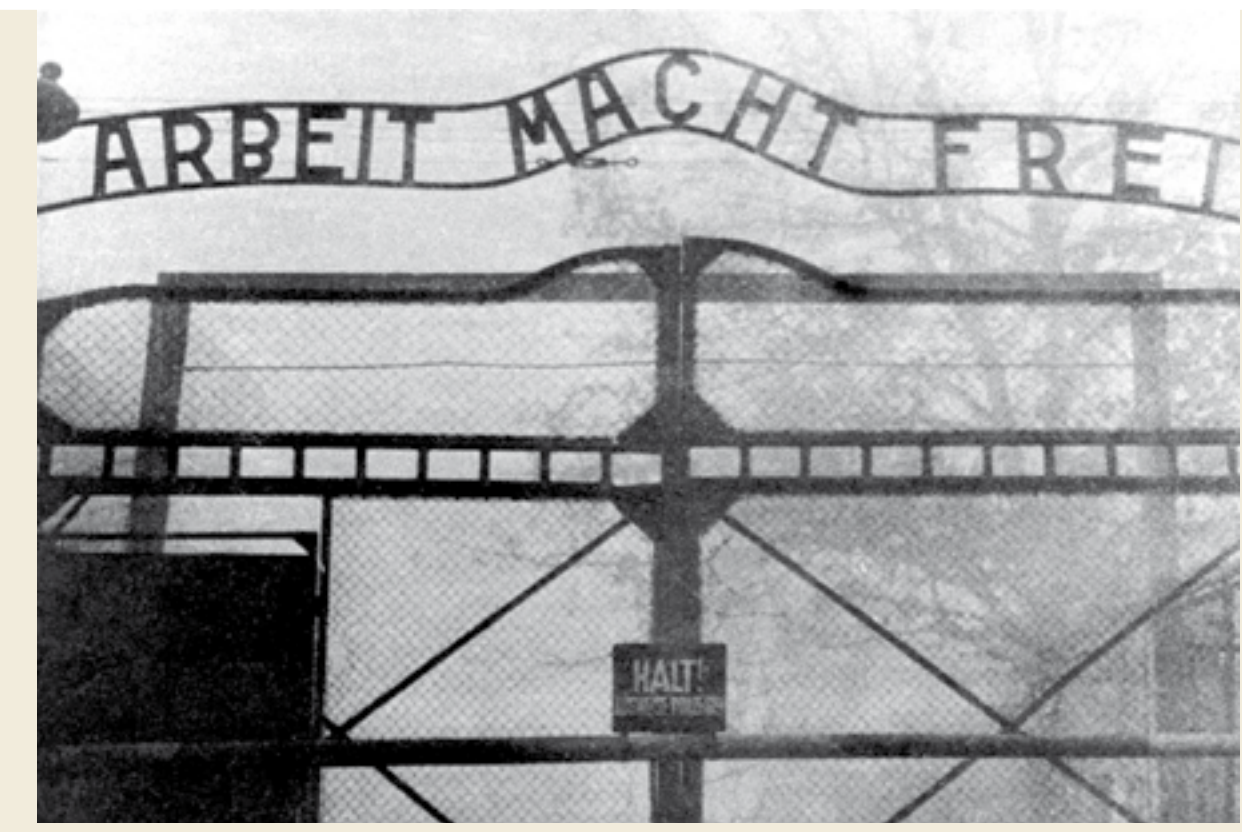
Brief voor Bianca Guidetti Serra vanwege Primo Levi, Vanda Maestro en Luciana Nissim :
"Lieve Bianca, we reizen allen op de klassieke manier. Breng allen onze groet over. Jullie beurt om de fakkel te dragen. Onze beste wensen. Primo, Vanda, Luciana."

© Levi -Archief.

2

De deportatie

II. AUSCHWITZ

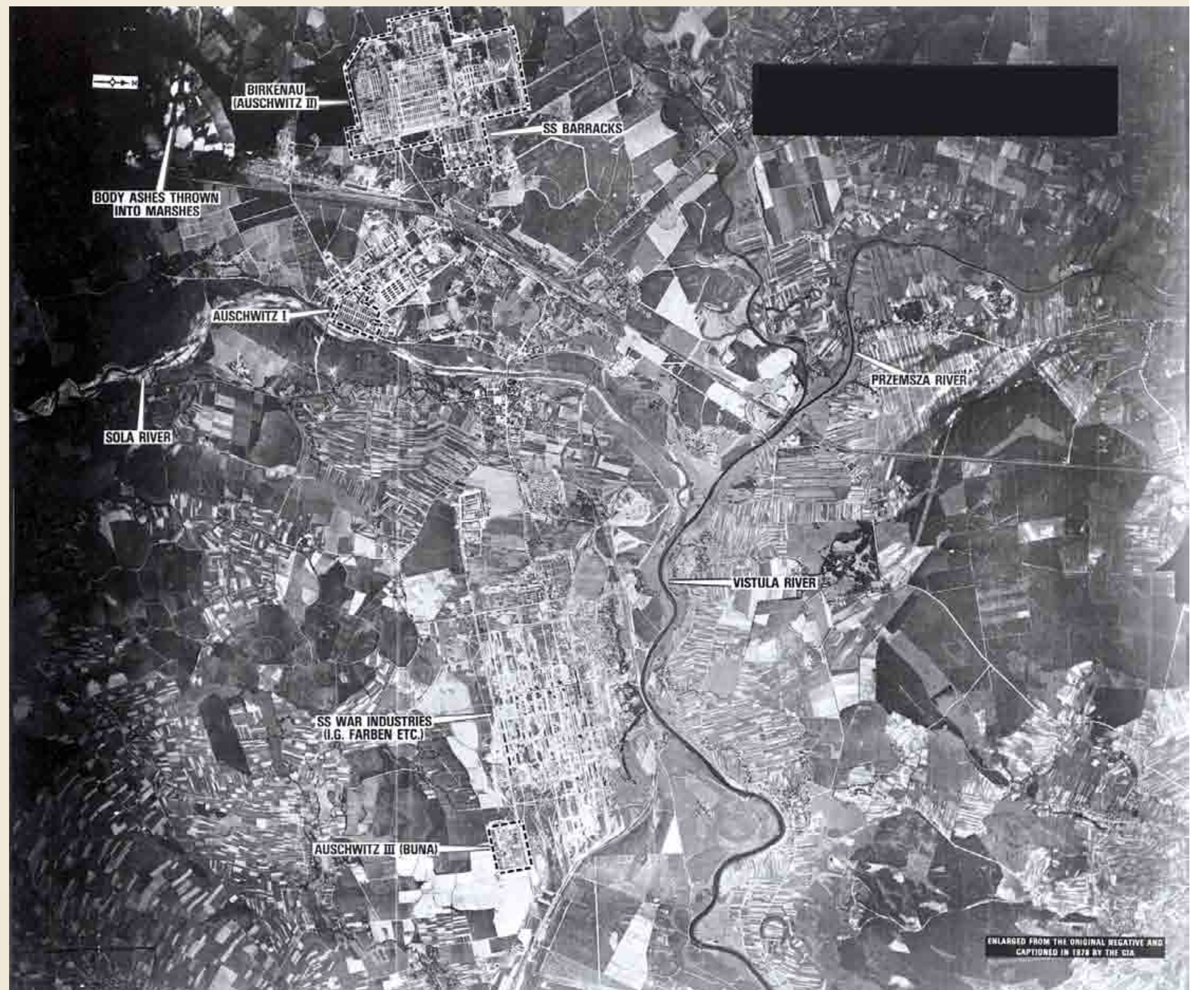

Toegangspoort voor Auschwitz.
© Holocaustmuseum.

Op 26 februari 1944, omstreeks 21 uur, komt Primo Levi's konvooi aan op de Judenrampe van Birkenau. De families worden uit elkaar gerukt, mannen, vrouwen en kinderen worden over twee groepen verdeeld. Allen zijn gedoemd tot de dood. Maar sommigen, onder wie Primo Levi die dan 25 jaar is, worden "geselecteerd" als arbeidskrachten voor de Duitse industrie of voor de werking van het kamp.

De criteria voor die selectie zijn uiterst wisselvallig en laten een groot deel aan het toeval over. Ze veranderen met de behoeften van het moment. En ze betreffen enkel de gezonde jonge mannen en de vrouwen zonder kind. De anderen worden Birkenau binnengebracht en in de gaskamers vermoord, meestal in de uren onmiddellijk na hun aankomst.

Het Auschwitz kampencomplex strekt zich uit over meer dan 40 km². In 1944 omvat het drie kampen en een heleboel buitenkampen (Kommandos). Het hoofdkamp Auschwitz I is een voormalige kazerne van het Oostenrijks-Hongaarse leger. Na de Duitse inval in Polen wordt de kazerne meteen een kamp voor de krijgsgevangenen en de Poolse tegenstanders van de Duitsers. Einde 1941 gaan hier de eerste proeven door om met gas Russische gevangenen te vermoorden. Met het bouwen van het kamp van Auschwitz-Birkenau, of Auschwitz II, wordt gestart in 1942 en daarna wordt het voortdurend uitgebreid. De specifieke finaliteit van Auschwitz II is het daadwerkelijk uitvoeren van de "Endlösung". Het kamp bevat crematoria voorzien van gaskamers. Bij de aankomst van Primo Levi draait Birkenau op volle toeren. Het bevat ook een vrouwenkamp en gebouwen voor de zigeunerfamilies.

Luchtfoto van het Auschwitz-complex.
© USAF 1944 / CIA 1978.

HIER IS KEIN WARUM (HIER BESTAAT ER GEEN WAAROM)

Het derde hoofdkamp bevindt zich in Monowitz. Het gaat om een grootschalig industrieel complex. Een van de voornaamste doeleinden bestaat in het fabriceren van het synthetische rubber, dat voor de Duitse oorlogseconomie onmisbaar is. Daar wordt Primo Levi tewerkgesteld. Als chemicus kan hij er tijdens de laatste twee maanden van zijn gevangenschap in een laboratorium werken. Voordien wordt hij aan dezelfde uitputtende arbeidstaken als de anderen onderworpen. Wat hem niet belet een weetgierige blik op het Lager (het kamp) te werpen en op de werking ervan, en te pogen het raderwerk van die onderneming te begrijpen, waar de mens tot een lastdier wordt verlaagd. De beproeving is fysiek en moreel zo zwaar dat hij zijn overleven wellicht dankt aan de vriendschapsbanden die hij binnen het kamp kan sluiten.

De deportatie

III. OVERLEVEN

Oog in oog met de extreme gewelddadigheid van het kamp, de niet aflatende koude, honger en vermoeidheid, gaat Primo Levi een strijd aan, die geen moment rust kent, om zijn waardigheid als mens te bewaren. Zijn functie als chemicus, zijn praktische ingesteldheid, maar ook de contacten die hij in het kamp aanknoopt dragen bij tot zijn overleven.

Via een Italiaanse gastarbeider, Lorenzo Perrone, lukt het hem zijn in Italië ondergedoken moeder enig nieuws te sturen. Door de steun van die man, die hem behandelt als een gelijke en een deel van zijn rantsoenen met hem deelt, is hij in staat zijn geloof in de menselijke soort te behouden. Nog een ander contact drukt zijn stempel op Primo Levi: de jonge Schlome, voor hem de belichaming van het Midden-Europese Jodendom, waarvan hij zelfs de gebruiken en de taal, het Yiddisj, niet kende. De ontmoeting met Jean Samuel is waarschijnlijk de belangrijkste in zijn elf maanden gevangenschap.

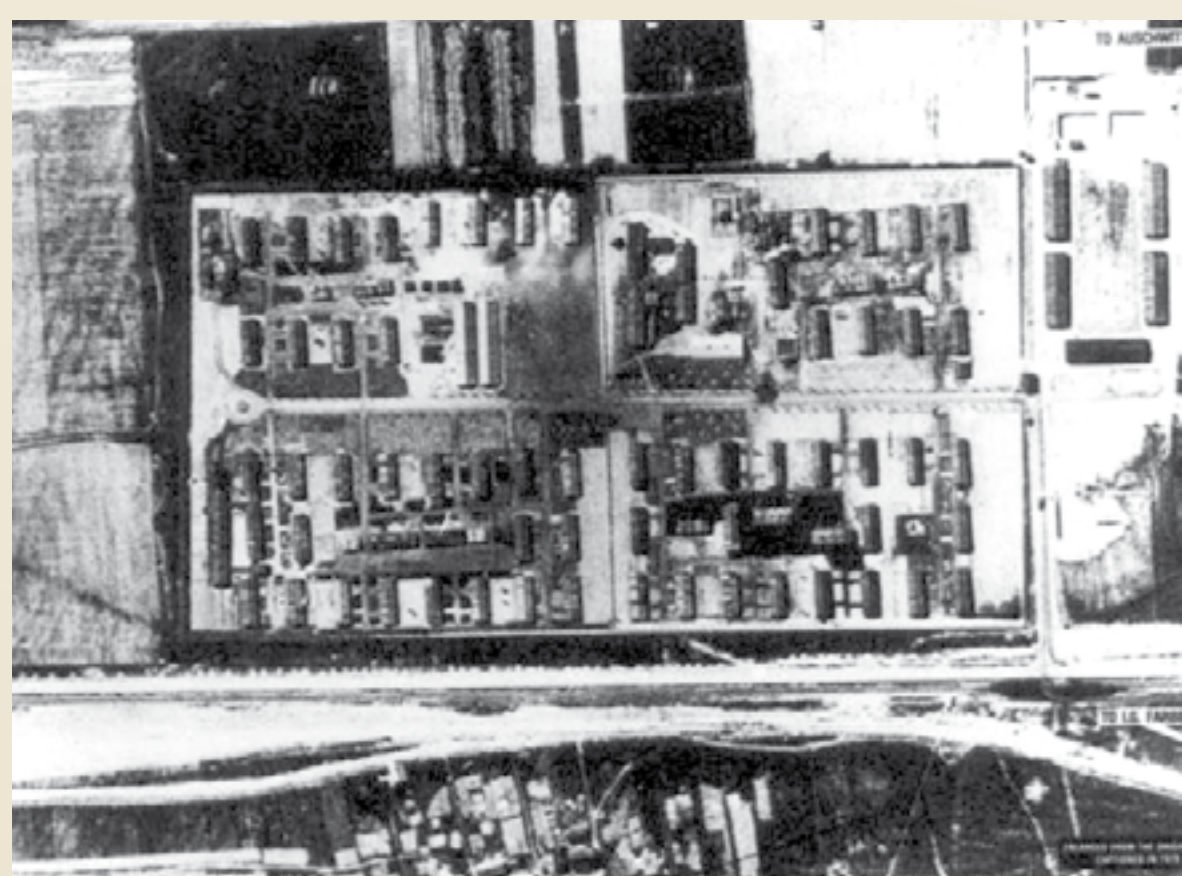

Identiteitskaart van Jean Samuel.
© Jean Samuel.

Primo Levi zal die student uit de Elzas de bijnaam “Pikkolo” geven, omdat hij de jongste is en het factotum van de Kapo. Op een morgen in juni 1944 vraagt de student hem om hulp bij zijn dagelijkse karwei met de soep. Onderweg begint Primo Levi hem een les Italiaans te geven, zich steunend op *De zang van Ulysses*, een passage uit de *Divina Commedia*, waarin Ulysses zijn laatste reis en zijn dood beschrijft. De les gaat verder dan een gesprek over taal, hoe verder de uitleg gaat, hoe meer taal van levensbelang wordt. In de chaos van het Lager dringt plots de zelfbeheerste taal van de poëzie binnen. Dante's *Inferno* tegen de “hel” van Auschwitz, die onderneming van vernietiging van het menselijke in de mens en van de cultuur.

“Hij zou graag Italiaans willen leren. Ik, zou tevreden zijn hem enkele lessen te geven: en wanneer we er nu eens aan beginnen? Maar ja, laten we beginnen. Dadelijk zelfs; een dienst geeft een wederdienst, het belangrijkste is de tijd in het oog te houden en het aangeboden uur niet te verspillen.”

(Het periodiek systeem)

Luchtfoto van Auschwitz-Monowitz.
© DR.

De vestiging van de fabriek IG Farben, genaamd de Buna.
© DR.

Wanneer de bazen van Buna (Monowitz) een examen inrichten om een Kommando chemici te vinden die aan de verwezenlijking van een synthetisch rubber kunnen werken, biedt zich de gelegenheid voor een andere belangrijke ontmoeting. Tegenover de ingenieur die zijn wetenschappelijk niveau moet beoordelen, slaagt Primo Levi er in zijn herinneringen te bundelen en in zich de mens die hij was, als het ware te restaureren. Zijn chemische kennis en kunde schieten hem weer te binnen. Na geslaagd te zijn in het examen, wordt hij in november 1944 in het Buna-laboratorium te werk gesteld.

IV. DE BEVRIJDING

Het nummer van maart 1945 van het Sovjet-tijdschrift *Ogoniok* brengt verslag uit over de "ontdekking" van de kampen.

Januari 1945. Het Rode Leger staat op enkele tientallen kilometers van Auschwitz.

Door de geallieerde bombardementen sinds het einde van de zomer heeft het kamp van Buna-Monowitz zware menselijke en materiële schade geleden. Wanneer de SS, na een groot deel van de gevangenen te hebben gedood, op 17 januari het kamp evacueren, verblijft Primo Levi sinds 11 januari in het Revier (ziekenboeg).

De SS laten lijkenstapels achter, de ruïnes van de crematoria die ze wilden vernielen om de sporen van hun misdaden uit te wissen, en de gevangenen die te zwak zijn om deel uit te maken van de 60.000 tot de "marsen van de dood" veroordeelden. Het kamp wordt niet meer bevoorrad en is ten prooi aan anarchie. Op 27 januari 1945 is de in het kamp gebleven Primo Levi getuige van de aankomst van het Sovjetleger, dat hem onder zijn hoede neemt. Op dat ogenblik wordt hij zich volkomen bewust van de onmetelijkheid van de ramp die de vernietiging van de Europese Joden bevestigt.

Enkele dagen later bevindt Primo Levi zich in het kamp van Katowice, dat onder het gezag van het Sovjetleger staat. Gedurende de vijf maanden van zijn verblijf stelt hij samen met Leonardo Debenedetti, een "Rapport over de hygiënisch-sanitaire organisatie van het concentratiekamp voor Joden Monowitz" op. Dat rapport zal in 1946 verschijnen in Turijn.

In *La Tregua (Het respijt)* brengt Primo Levi de vertelling van de lange reis van de terugkeer, die hij in juni 1945 aanvat. Met de bedoeling zo vlug mogelijk Odessa te bereiken om daar in te schepen naar Italië maken de voormalige gedeporteerden een lange moeilijke reis doorheen Oost-Europa. Het konvooi dat veelvuldig halt houdt, bereikt Oostenrijk, op dat ogenblik onder Amerikaans gezag, en vervolgens München, om tenslotte in Italië aan te landen. Op 19 oktober vindt Primo Levi in Turijn zijn huis weer - onbeschadigd - en zijn familie, die de storm heeft overleefd. Gedurende de nooit eindigende reis heeft hij de complexe politieke en sociale toestanden van de naoorlogse periode kunnen ontdekken, en heeft hij zich een begin van een idee kunnen vormen over hoe de vrede er zal uitzien op een voortaan in twee rivaliserende blokken opgesplitst continent.

“Daarom sloeg ook voor ons het uur van de vrijheid met een zware, verstopte klank. Het vervulde ons tegelijkertijd met vreugde en een wroegend schaamtegevoel, zodat we onze gewetens en geheugens hadden willen schoonwassen van het vuil dat erin opgehoopt lag, en het vervulde ons met verdriet, omdat we voelden dat dat niet kon, dat niets ooit meer zo goed en zuiver zou zijn dat het ons verleden kon uitwissen. De tekens van het geleden onrecht zouden voor altijd in ons blijven” (Het respijt)

3

Onmiddellijk na de oorlog

I. DE TERUGKEER NAAR HET LEVEN

“Op 19 oktober kwam ik aan in Turijn na een reis van 35 dagen: het huis stond er nog, mijn hele familie was in leven, niemand was op mij aan het wachten. Ik zag er opgeblazen uit, baardig, droeg gescheurde kleren en had het moeilijk om mij te laten herkennen.”

In de eerste maanden na zijn terugkeer voelt Primo Levi de onweerstaanbare behoefte zijn ervaring te vertellen aan zijn familie, aan zijn vrienden en weldra aan Lucia Morpurgo, met wie hij huwt in september 1947. Hij neemt zo de proef op de som met de vrees niet geloofd te worden, vrees die alle gedeporteerden delen. Sommigen gaan spoedig over tot getuigen, anderen, zoals Charlotte Delbo of Imre Kertész, bewaren een langdurig stilzwijgen vooraleer zich te uiten. Voor Primo Levi zijn de noodzaak te overleven en de noodzaak te getuigen één en hetzelfde.

In het naoorlogse verwoeste Italië moet er ook gewerkt worden. Primo Levi vindt heel vlug een betrekking. In januari 1946 gaat hij als kleurentechnicus werken bij Duco-Montecatini, een Italiaanse dochter van Du Pont de Nemours, die verven produceert. De fabriek ligt aan de oever van het meer van Avigliana, op 25 kilometer van Turijn. Twee keer in de week verlaat hij het gastenverblijf waar hij woont, om zijn familie te zien. Op de trein, bij hen thuis, neemt hij de vertelling van zijn gevangenschap op en van zijn ervaring van de deportatie. Hem bezielt het koortsachtige elan om wat hij beleefd heeft op schrift te stellen. Zijn praktijk als chemicus is zijn leidraad wanneer hij in een heldere en bondige taal de chaos van Auschwitz redigeert en hem op een verstaanbare wijze aan de wereld voorlegt.

Primo Levi en Giovanna Balzaratti bij SIVA in 1952. © DR, coll. Ian Thomson.

SIVA, het bedrijf waar Primo Levi het grootste deel van zijn carrière zijn vak zal beoefenen.

© DR, coll. Ian Thomson.

Op 8 april neemt Primo Levi een nieuwe taak op bij SIVA, een onderneming die vernissen maakt, waarvan hij één van de voornaamste ontwerpers wordt. Hij beoefent het vak van chemicus met passie. Meer dan wat ook is het wellicht zijn arbeid die hem in staat stelt de vrees los te laten dat zijn “terugkeer” maar een illusie is.

Binnenzicht van de SIVA-fabriek.
© DR, coll. Ian Thomson.

EEN DROOM BINNEN EEN ANDERE DROOM

Onmiddellijk na de oorlog

II. HET SPREKEN (DE GETUIGENISSEN)

Pal na het einde van de oorlog worden in Frankrijk talrijke getuigenissen gepubliceerd. Bekendst is *L'Univers concentrationnaire* van David Rousset, dat in 1946 verschijnt en de Prix Renaudot krijgt. In 1947 brengt David Rousset *Les Jours de notre mort* uit, een roman gebaseerd op getuigenissen van gedeporteerden. Hij was in verscheidene kampen, met name Buchenwald en Neuengamme geweest.

In Italië doet zich hetzelfde fenomeen voor. Vanaf 1945 verschijnen een tiental getuigenissen. In 1947 zijn het er drie, waaronder de eerste uitgave van *Se questo è un uomo* bij De Silva. Dan is het wachten tot midden de jaren 1950 om een nieuwe golf publicaties mee te maken.

“Bij mijn terugkeer uit het Lager was ik bedeed met een pathologisch vertelvuur.(...) Ik herinner me dat ik op de trein aan de eerste de beste mijn verhalen vertelde.”

In 1947 verschijnt in Frankrijk *L'Espèce humaine* van Robert Antelme, een boek waarvan het traject gelijk is op dat van de eerste editie van *Se questo è un uomo*. Robert Antelme was naar Gandersheim, een satellietkamp van Buchenwald gedeporteerd. Net zoals Primo Levi wordt hij bij de terugkeer uit de deportatie gegrepen door het overweldigende verlangen te spreken. Ook maakt hij spoedig de wrange constatacie van de afgrond tussen de geleefde ervaring en “het vertellen erover dat onmogelijk te doen was”. Evenzo wordt aanvankelijk zijn boek weinig gelezen en geraakt het bijna in de vergetelheid. Door het faillissement van Antelmes uitgever zal het werk bij zijn verschijning geen weerklank krijgen, maar wel tien jaren later bij de heruitgave door Gallimard.

Robert Antelme onderhoudt uitstekende betrekkingen met de culturele en intellectuele middelen in Italië. Zo krijgt hij al in 1954 het voorrecht van een Italiaanse vertaling bij Einaudi, vertaling van de hand van Ginetta Vittorini, echtgenote van Elio Vittorini. Vandaag geldt *L'Espèce humaine* als een essentieel werk in de literatuur van de concentratiekampen.

1/ Bruno Vasari, *Mathausen, Bivacco della morte*, la Fiaccola

2/ Enzo Rava, *Martirio*, ed. Ceva.

3/ P.G.E. Accorsi OP, *Fullen. Il campo della morte*, éditions de l'Istituto italiano d'arti grafiche de Bergamo.

4/ Luciana Nissim et Pellagia Lewinska, *Donne contro il mostro*, Vincenzo Ramella editore.

5/ Robert Antelme, *L'Espèce humaine*, 1947, Cité Universelle.

6/ Giuliana Tedeschi, *Questo povero corpo*, ed. EDIT.

7/ Rino Zavatti, *I 9000 di Cefalonia*, ed. Bergen.

8/ Liana Millu, *Il fumo di Birkenau*, La Prora.

9/ Pietro Testa, *Wietzendorf*, edizioni Leonardo.

OF WE HET NU WILLEN
OF NIET, WIJ ZIJN
GETUIGEN EN WE
DRAGEN ER DE LAST VAN

3

Onmiddellijk na de oorlog

III. DE HERINNERINGEN IN DE NAORLOGSE PERIODE

Embleem van de ANED, Nationale Vereniging van voormalige politieke gedeporteerden naar Duitsland.
© ANED-To.

Net na de oorlog schieten de verenigingen van partizanen en gedeporteerden in Italië uit de grond. In september richten kampoverlevenden in samenwerking met de families van overledenen de ANED op (Associazione nazionale ex deportati politici nei campi nazisti), de nationale vereniging van voormalige politieke gevangenen in de nazikampen. In 1968 volgt de officiële erkenning door de President van de Republiek. De staat had zich tot dan op de achtergrond gehouden. Hij erkent nu de fundamentele bijdrage van de "vrijheidsstrijders". De ANED ontwikkelt de solidariteit tussen de voormalige gedeporteerden en de families van wie niet teruggekeerd zijn. Ze speelt eveneens een rol in het herinneringswerk met de jongeren, om hen bewust te maken van hun verantwoordelijkheid voor de democratie van morgen. Primo Levi geeft zich voluit voor die vereniging.

VERGEET NIET DAT HET BESTOND

Primo Levi bij het memoriaal van het kamp van Buchenwald, april 1954.
© Franco Schönheit, coll. Ian Thomson.

De ANED organiseert een reizende tentoonstelling die verschillende steden aandoet vanaf 1955.
© ANED-To.

Zetel van de ANED, via Vicenza Vela.
© ANED-To.

Ceremonie ter herinnering aan de onbekende gedeporteerden. Turijn 27 oktober 1947.
© ANED-To.

Optocht van 25 april 1955.
© ANED-To.

In 1947 bieden de vertegenwoordigers van de uitgeverij De Silva de auteur van *Se questo è un uomo* aan als een getuige. In 1954 maakt Primo Levi met een groep van voormalige gedeporteerden een reis naar Buchenwald. De geschiedenis van de vernietiging van de Europese Joden bezet nog niet de ruimte die ze vandaag inneemt in onze cultuur. Niettegenstaande een heruitgave bij Einaudi in 1958, blijft tot aan *La Tregua* in 1963 de kring van voormalige gedeporteerden en partizanen zijn voornaamste lezerspubliek. De voordrachten die hij parallel begint te houden in de klassen van het middelbaar onderwijs, dragen bij tot het smeden van een beeld van militant van de herinnering, imago waar hij zich volledig achterzet.

Se questo è un uomo

I. NAAR DE BRONNEN VAN "SE QUESTO È UN UOMO"

Al in de winter 1945-1946 schrijft Primo Levi zijn eerste herinneringen aan het kamp neer. Hij is zich niet bewust een boek te schrijven. Het schrijven net zoals het vertellen van zijn ervaringen is voor hem een soort van psychische decompensatie en gehoorzaamt aan een drang die hij als onmiddellijk en heftig karakteriseert. Het boek *Se questo è un uomo* dat we nu lezen, is de tweede versie (1958) van een eerste tekst waaraan Primo Levi wijzigingen aanbrengt. De oorspronkelijke tekst (1947, bij De Silva) put zijn heel eigen adem en energie uit verschillende orale en geschreven bronnen.

DE HERINNERING, DE ORALE VERTELLING

De enkele regels die in het geheim in het chemielabo van Auschwitz werden geschreven en die hij enkel in zijn geheugen bewaart, zijn waarschijnlijk de dragers in de kiem van het principe van het toekomstige boek. Dat hij zijn ervaring op enkele dagen tientallen keren aan vrienden en aan onbekenden vertelt, draagt ook bij tot definitieve vormgeving van de vertelling. Het opstellen van een rapport en het schrijven van gedichten vormen de materiële grondlaag voor de eerste tekst (Urtext).

HET RAPPORT DAT IN MINERVA MEDICA VERSCHINT

Primo Levi en Leonard Debenedetti publiceren in december 1946 een uitgebreidere versie van het Rapport waarvoor het Rode Leger hun in 1945 in het kamp van Katowice de opdracht had gegeven. Het Rapport, bestemd voor artsen en specialisten, gebruikt een heldere en bondige stijl. Als literaire tekst is deze eerste publicatie van Primo Levi veel belangrijker dan als historisch document. De tekst is één van de bronnen van *Se questo è un uomo*.

DE POËZIE

Ook de poëzie is deelachtig aan het schrijven van het werk. Wanneer Giulio Nascimbeni hem in 1984 bevaart over de voorrang van de literaire vorm, luidt Primo Levi's antwoord: "Eerst komen de gedichten, ik was weer thuis in Italië". Zo lijkt het boek rechtstreeks voort te vloeien uit zijn gedichten. De titel *Se questo è un uomo* herneemt precies "Considerate se questo è un uomo/ Che lavora nel fango", ("Bedenk of het een mens is/die werkt in de modder"), verzen 5-6 van het gedicht *Shemà* (10 januari 1946).

Tussen 1946 en 1947 bestaan er al verscheidene versies van *Se questo è un uomo*.

Lange uittreksels verschijnen met name in de lente 1947 in het weekblad *Amico del popolo* en in het maandelijks tijdschrift *Il Ponte*. Met de verwerking van die aanpassingen en de veelheid van zijn bronnen lijkt het boek in een trek geschreven.

Uittreksels uit
Se questo è un uomo
Verschenen in
L'Amico del popolo
tussen 29 maart
en 31 mei 1947.
© DR.

S H E M A'

Voi che vivete sicuri
Nelle vostre tiepide case,
Voi che trovate tornando a sera
Il cibo caldo e visi amici:

Considerate se questo è un uomo,
Che lavora nel fango
Che non conosce pace
Che lotta per mezzo pane
Che muore per un sì o per un no.
Considerate se questa è una donna,
Senza capelli e senza nome
Senza più forza di ricordare
Vuoti gli occhi e freddo il grembo
Come una rana d'inverno.

Meditate che questo è stato:
Vi comando queste parole.
Scolpitele nel vostro cuore
Stando in casa andando per via,
Coricandovi alzandovi:
Ripetetele ai vostri figli.

O vi si sfaccia la casa,
La malattia vi impedisca,
I vostri nati torcano il viso da voi.

Tapescript van het Gedicht *Shemà*,
door Primo Levi op zijn schrijf-machine.
© DR, coll. Daniela Amsallem.

*Bedenkt of dit een man is
Die werkt in de modder
Die geen vrede kent
Die vecht om een stuk brood
Die sterft om een ja of een nee.*

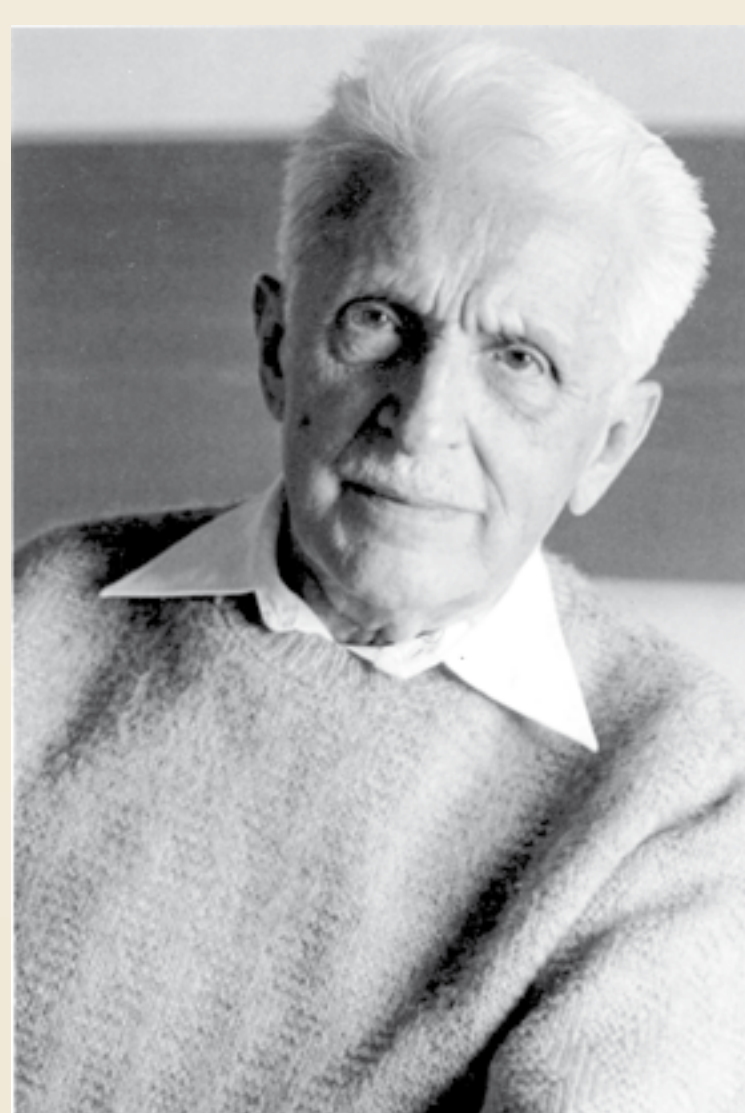
*Bedenkt of dit een vrouw is
Zonder haar en zonder naam
Zonder herinnering aan wat was
Met lege ogen en koude schoot
Als een kikvors in de winter.*

IK HAD
WAARSCHIJNLIJK
NOOIT GESCHREVEN,
HAD IK NIET DIE
ERVARING
TE VERTELLEN
GEHAD

Se questo è un uomo

II. "SE QUESTO È UN UOMO", 1947

Kaft van de eerste uitgave van *Se questo è un uomo* (Is dit een mens, 1947).
© DR, coll. Daniela Amsallem.

Alessandro Galante Garrone helpt Levi een uitgever te vinden.

© Coll. Ian Thomson.

Franco Antonicelli. Zijn uitgeverij, Francesco De Silva, publiceert de eerste uitgave van *Se questo è un uomo*.
© Coll. Aned de Turin.

Primo Levi legt de eerste versie van zijn manuscript eerst aan enkele vrienden voor.

Dan stelt hij *Se questo è un uomo* voor aan de Turijnse uitgever Einaudi. Natalia Ginzburg, auteur en lector, brengt zeer spoedig een negatief advies uit waarbij ze de raad volgt van Cesare Pavese, directeur van een reeks van die belangrijke uitgeverij. Het is niet het goede moment voor dat soort van tekst. Dat is ook het argument van vijf andere Italiaanse uitgevers. Alleen bij het netwerk van voormalige partizanen kan hij de nodige steun vinden voor de publicatie van *Se questo è un uomo*.

Op advies van Alessandro Galante Garrone, magistraat en voormalig partizaan,

en met zijn zuster Anna Maria als tussenpersoon legt Primo Levi zijn manuscript voor aan Franco Antonicelli, literator en groot weerstander, die aan het hoofd staat van de uitgeverij Francesco De Silva. Niettegenstaande haar financiële moeilijkheden brengt de uitgeverij het boek uit binnen het jaar.

Primo Levi zorgt ervoor zijn manuscript te herwerken en houdt daarbij rekening met de opmerkingen van Natalia Ginzburg. Hij wijzigt de presentatie van sommige personages, stemt zijn vocabularium op de juiste manier af, haalt zijn fouten tegen het Duits weg. Hij weet dat zijn schrijftuur vervolmaakt kan worden. Antonicelli vraagt hem ook de titel te wijzigen. De oorspronkelijk voorziene titel *Sul Fondo* wordt nu de titel van hoofdstuk twee, *I sommersi e i salvati* neemt hij veertig jaar later weer op voor zijn laatste essaybundel (1986). *Se questo è un uomo*, komende uit het gedicht Psalm, dat later Shemà zal worden, wordt de definitieve keuze.

Met een oplage van 2500 exemplaren (een onverkocht aantal zal door de overstroming van 1966 in een opslagplaats in Firenze vernield worden) ligt het boek op 11 oktober 1947 in de boekhandel. De omslag toont een reproductie van Goya. Het verschijnen van het boek maakt weinig ophef, de verspreiding ervan blijft beperkt tot een kring van mensen die de ene de andere kennen. Ondanks het eerbetoon vanwege de critici Arrigo Cajumi en Italo Calvino stijgt de verkoop niet boven de 1500 exemplaren. Een jaar na zijn verschijnen, schijnt het boek tot de vergetelheid gedoemd.

“Wat betreft concrete wreedheden zal mijn boek niets toevoegen aan wat de lezers over de hele wereld al weten over de verontrustende kwestie van de exterminatiekampen. Ik heb het boek niet geschreven om nieuwe beschuldigingen aan te dragen, maar veeleer om documenten te leveren voor een nuchtere studie van sommige aspecten van de menselijke ziel.”

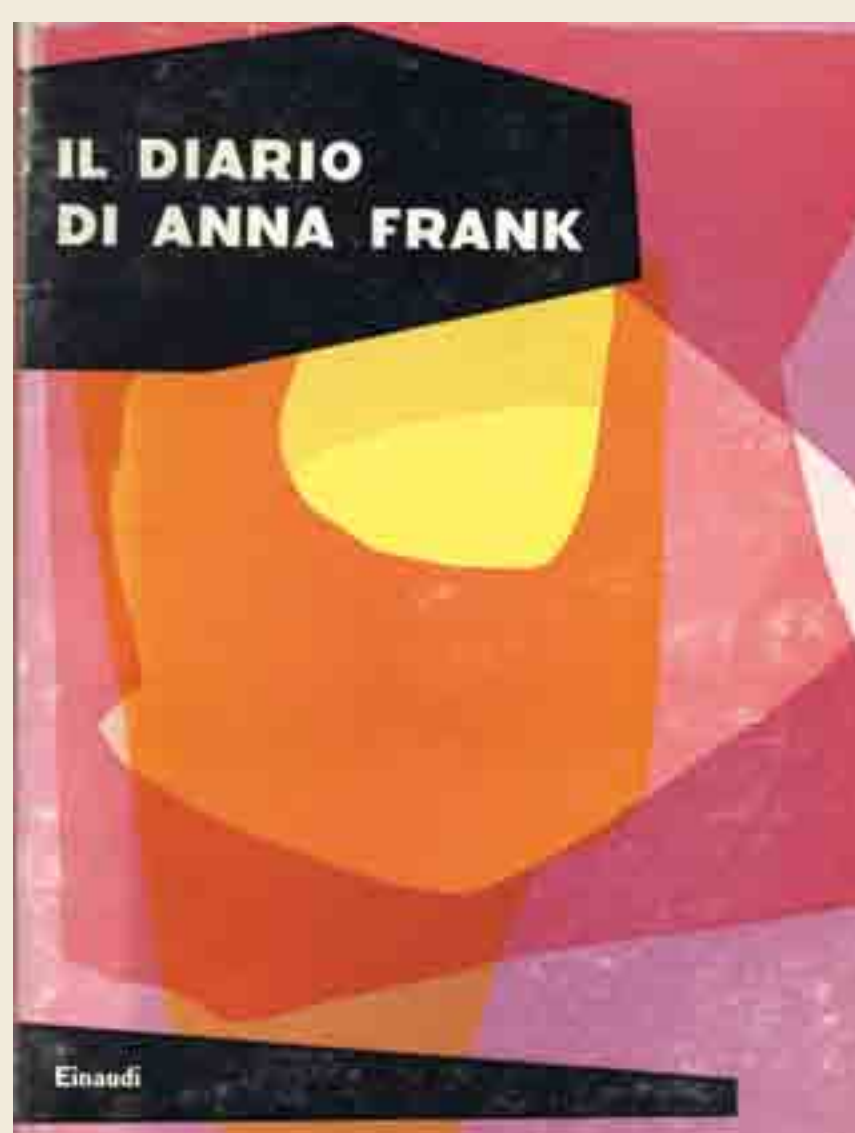
Artikel van Italo Calvino in *L'Unità* (6 mei 1948). Calvino noemt het werk een “prachtig boek”, niet alleen voor het aspect getuigenis, maar ook voor de vertelkracht.

Se questo è un uomo

III. OMSTANDIGHEDEN VAN EEN HERUITGAVE

Geen tien jaar na de publicatie van *Se questo è un uomo* lijken alle voorwaarden voor de erkenning van het werk samen vervuld te zijn. 1955 is een scharnierjaar. De tiende verjaardag van de bevrijding betekent in Frankrijk dat *Nuit et Brouillard*, de film van Alain Resnais, uitkomt. In Duitsland wordt *Nuit et Brouillard* in 1957 vertoond. Jean Cayrol's tekst wordt vertaald door Paul Celan. In Italië wordt op 28 mei in het Palazzo Madama van Turijn een belangrijke fototentoonstelling over de weerstand geopend. Bij die gelegenheid schrijft Primo Levi een eerste tekst, *Gedeporteerden*. Verjaardag. Hij neemt hier echt stelling als getuige en militant tegen het vergeten. Reeds koestert hij de vrees dat de herinnering aan de gewelddadigheid van de concentratiekampen en de genocide zou kunnen verloren gaan.

Eerste Italiaans vertaling van Anne Franks dagboek in 1954.

De tekst van de *Gedeporteerden*. Verjaardag, april 1955

“Tien jaren na de bevrijding van de Lager is het bedroevend en betekenisvol te moeten constateren dat het thema van de uitroeiingskampen er ver van verwijderd is geschiedenis te worden, maar integendeel, op zijn minst in Italië, op weg is naar de meest volledige vergetelheid.”

Maar de mentaliteiten veranderen, ook in Italië. De werken van David Rousset (*l'Univers concentrationnaire* en *Les jours de notre mort*), van Robert Antelme (*L'Espèce humaine*) genieten bekendheid. Documentaires die bij de bevrijding van de kampen werken gemaakt, worden vertoond en de belangstelling ervoor is groeiende. Door deze dynamiek gedragen, ontwikkelt zich met ingang van de jaren 1950 een nieuwe golf van publicaties, geschreven door Italiaanse voormalige gedeporteerden. In die omstandigheden is het opportuun Einaudi een nieuwe uitgave voor te stellen. Op 11 juli 1955 tekent Primo Levi zijn contract met de uitgever. De tweede uitgave van *Se questo è un uomo* komt er in 1958, het jaar van de 20ste verjaardag van Mussolini's rassenwetten. Een tweede tentoonstelling over de Deportatie ziet haar opening – veel soberder dan die van de eerste – op de begane grond gelijkvloers van het Palazzo Carignano. Ter gelegenheid van een publieke samenkomst van kampoverlevenden in 1959 houdt Primo Levi een opmerkelijke voordracht. Hij wekt het enthousiasme op van een menigte jonge mensen die niet aan de oorlog hadden deelgenomen en die hem met vragen bestormen over zijn ervaringen in het verleden. Dat optreden is de mijlpaal die zijn intreden in het openbare leven aangeeft.

“Het is vandaag de dag ongepast om over de kampen te spreken. Of je loopt, in het beste geval, het risico te worden beschouwd als iemand die zich als slachtoffer wil profileren, of die getuigt van een gratuite voorliefde voor het macabere; in het slechtste geval beschuldigt men je ervan regelrechte leugens te verkondigen of, meer nog, het fatsoen te schenden. Is deze stilte gerechtvaardigd? Moeten wij gedeporteerden haar aanvaarden?”

(Gedeporteerden. Verjaardag. April 1955)

PUBLICATIES VAN GETUIGENISSEN IN ITALIË

- 1956 : Bruno Piazza, *Perché gli altri dimenticano*
- 1957 : Liana Millu, *Il fumo di Birkenau*
- 1959 : Edith Bruck, *Chi ti ama così*
- 1960 : Ruth Weidenreich, *Un medico nel campo di Auschwitz*
- 1960 : Emilio Jani, *Mi ha salvato la voce*

Se questo è un uomo

IV. DE HERUITGAVE DOOR EINAUDI, 1958

Omslag van de eerste editie van *Se questo è un uomo*.

De nieuwe uitgave van *Se questo è un uomo* zou oorspronkelijk in 1956 verschijnen. Maar dat wordt juni 1958. Interne moeilijkheden van de uitgeverij met financiën en werking verklaren die vertraging. De wijzigingen gaan van de correctie van de spelling tot het toevoegen van verscheidene volledig nieuwe passages. De uitgave van De Silva in 1947 begint b.v. met de beschrijving van het kamp van Fossoli. De uitgave van 1958 met het ophalen van de herinnering aan zijn periode als weerstander in de Val d'Aoste. Een hoop toevoegingen vinden hun oorsprong in een zorg voor helderheid en in het streven naar een zuiverdere waarneming van de levensomstandigheden in Auschwitz. Verbazend is dat soms de humor lichtend opduikt, terwijl de eerste bedoeling van zijn getuigenis Primo Levi toch dwingt tot een afgemeten stijl.

“Bij het schrijven van dit boek heb ik weloverwogen gekozen voor de sobere en bezonnen taal van de getuige, eerder dan voor de pathetiek van het slachtoffer of voor de heftigheid van de wreker.”

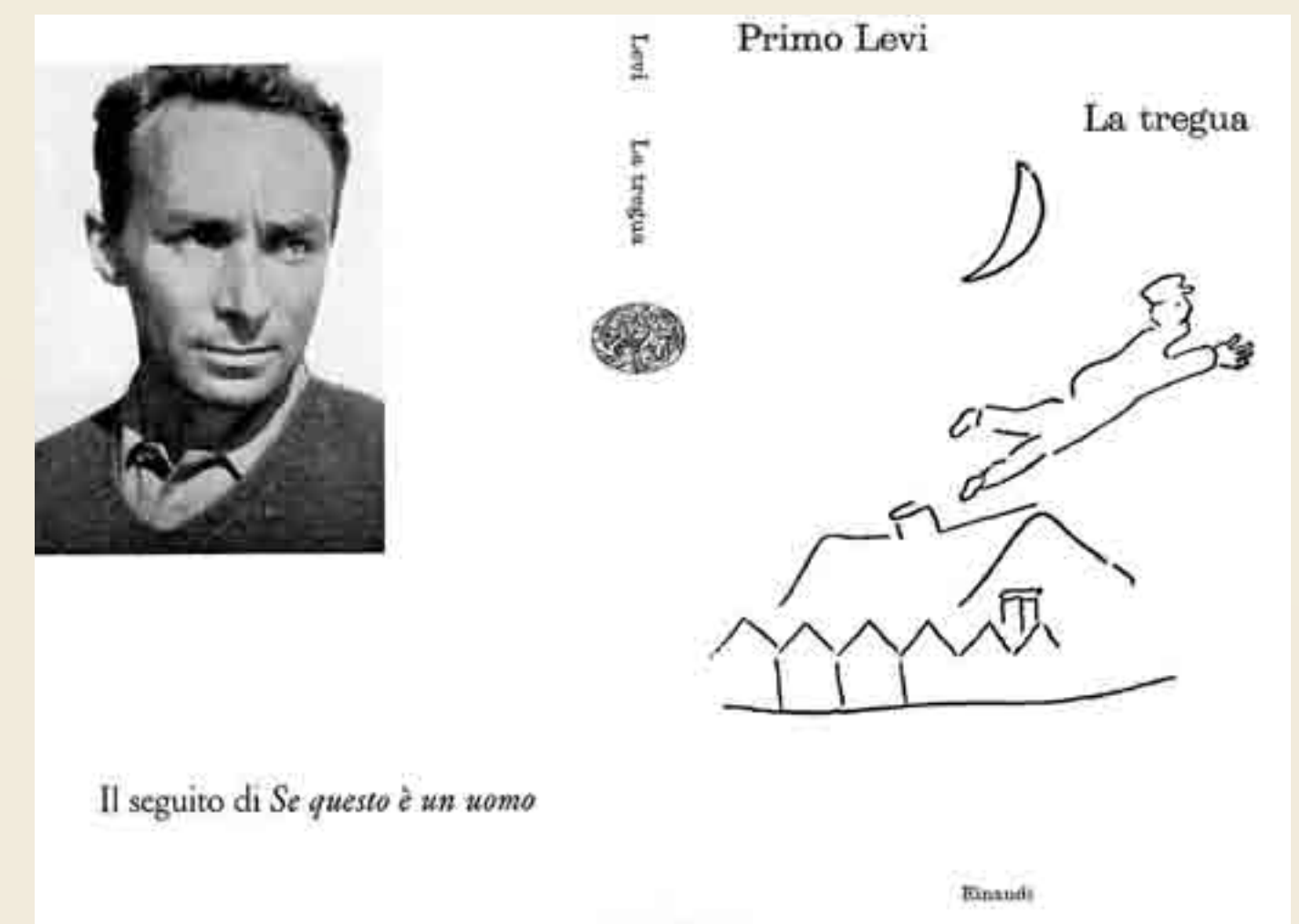
Door het verschijnen in *Saggi*, Einaudi's prestigieuze reeks essays, verkrijgt het boek ineens een andere dimensie. De samenstelling van zijn lezerspubliek – tot dan beperkt tot de kring van opmerkzaam gemaakte mensen in Turijn – ondergaat een ingrijpende verandering, niet terug te draaien en voor lange tijd. In *L'Unità* wordt *Se questo è un uomo* vol lof onthaald door Bruno Fonzi. Voor hem is de schrijftuur van Primo Levi, als schrijver een outsider, veel zuiverder dan die van veel "literatoren". De aandacht van de critici wordt weliswaar opgeslorpt door het verschijnen op hetzelfde moment van *Marina di Vezza (Those Barren Leaves)* van Aldous Huxley. Toch scoort het boek hoog in de achtting.

Met een eerste oplage van 2000 exemplaren en een herdruk gaat de verkoop van *Se questo è un uomo* steil de hoogte in om te beginnen dalen tussen 1961 en 1962. Het verschijnen van *La Tregua* in 1963 werkt als een katalysator en verklaart het succes van het boek. Tussen 1963 en 1971 schakelen niet minder dan twaalf uitgaven zich aan elkaar. Daar bovenop komen de 427.000 exemplaren van de door de auteur van aantekeningen voorziene schooluitgave. In 1987 wordt het cijfer van 1 400 000 exemplaren in het Italiaans bereikt.

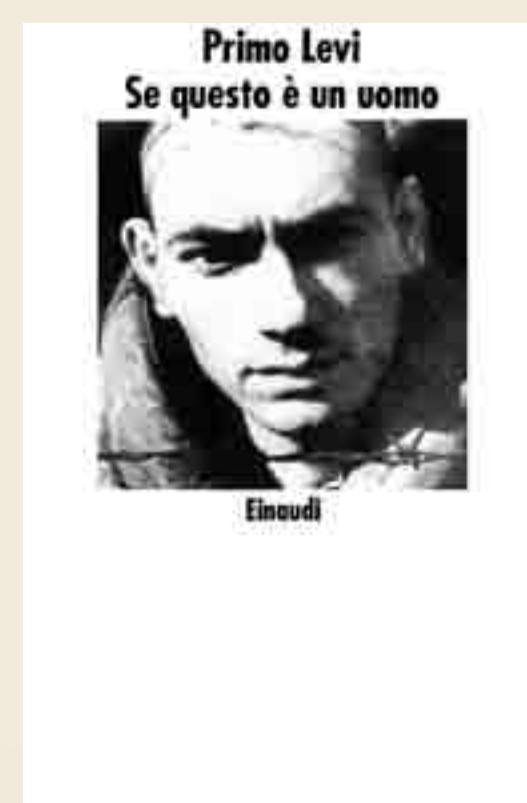
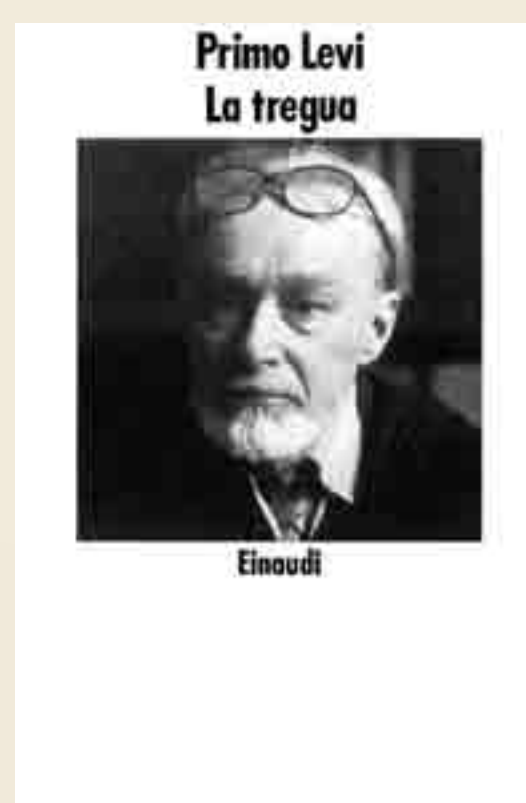
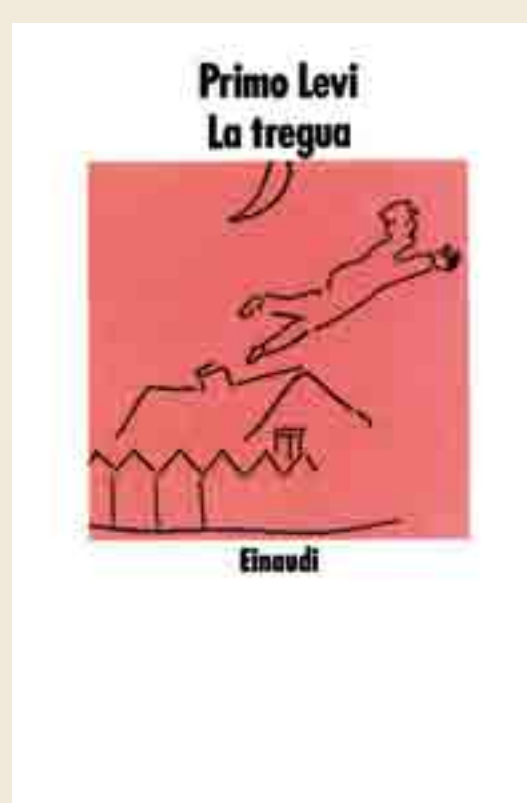
Publieke erkenning

I. "LA TREGUA"

La Tregua stelt Primo Levi in staat zijn getuigenis aan te vullen. Het werk volgt het spoor van zijn omzwervingen doorheen de door de Sovjets bezette gebieden tijdens de negen maanden tussen zijn bevrijding en zijn thuiskomst in Turijn. De context voor de receptie van het werk is gunstig, het kent onmiddellijk succes. De verkoop overtreft alle voorspellingen. Op 4 juli 1963 krijgt het werk de derde plaats in de rangschikking van de finalisten van de Premio Strega, na Tommaso Landolfi en Natalia Ginzburg (voor *Lessico familiare*). Wanneer men hem voordraagt voor de Alpi Apuana-prijs, geeft Primo Levi de voorkeur aan de prestigieuze Premio Campiello, het equivalent van de Franse Goncourt. Op 4 september 1963 wordt die prijs hem daadwerkelijk toegekend. Het belang van die onderscheiding kan alleen juist ingeschat worden in het licht van een voor de Italiaanse literatuur uitzonderlijk jaar, waarin ook van Calvino *La giornata d'uno scrutatore*, van Carlo Emilio Gadda *I racconti*, *Accoppiamenti giudiziosi* en van Leonardo Sciascia *Il Consiglio d'Egitto* verschijnen.

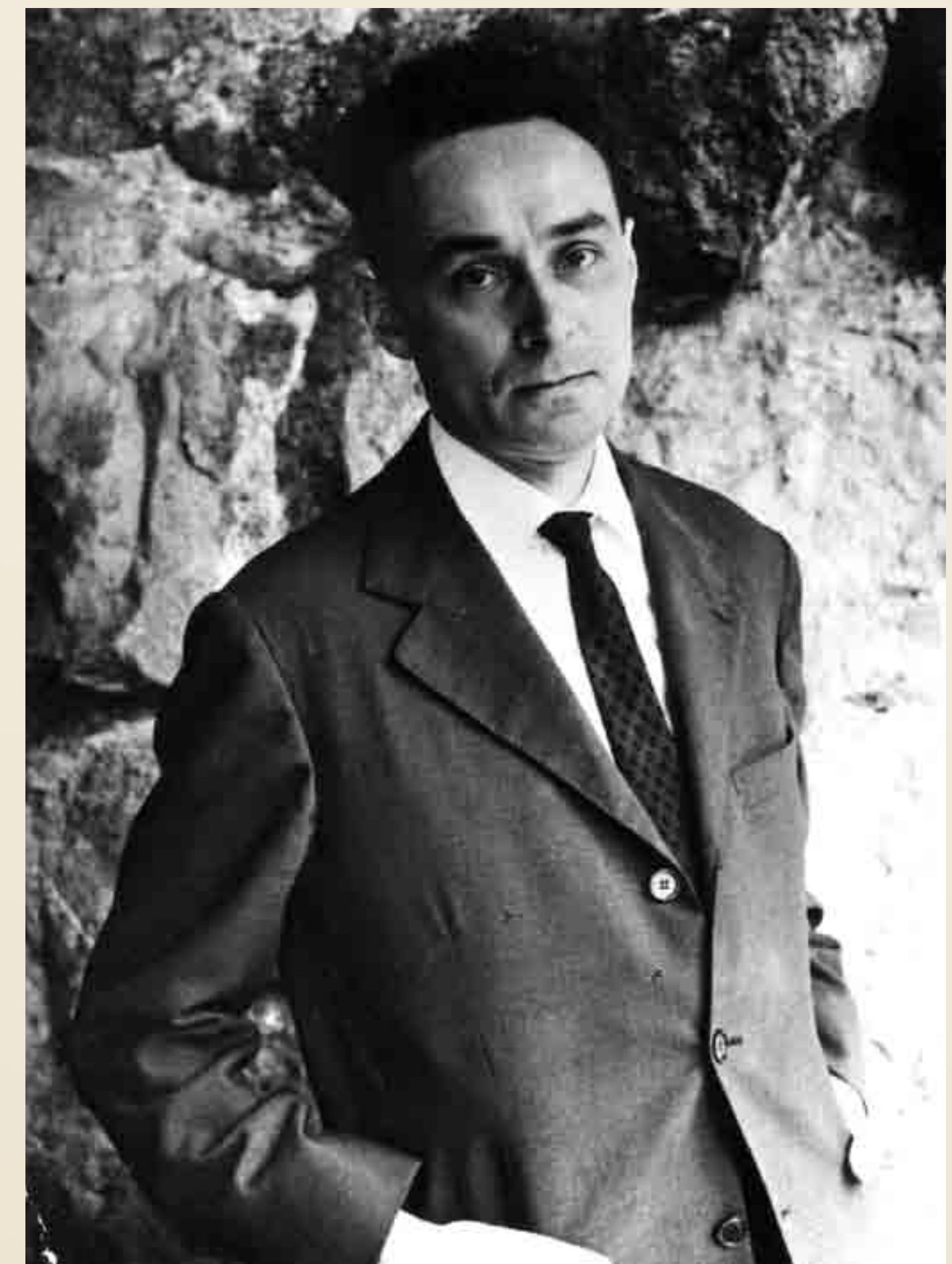
Eerste uitgave van *La Tregua*, Tekening door Marc Chagall, foto van Primo Levi (einde van de jaren 1940).
© MP/Leemage.

Primo Levi met zijn echtgenote Lucia en hun kinderen Lisa en Renzo, in 1963.
© La Stampa.

In tegenstelling tot *Se questo è un uomo*, zijn alle personages van *La Tregua*, meer dan slachtoffers overlevenden die terug naar hun vaderland willen. De sociale en sentimentele relaties, de epische anekdotes en de picareske kant van de vertellingen zijn dragers van een boodschap van hoop, die in overeenstemming is met de verwachtingshorizon van de jaren 1960. De autobiografische –weliswaar geromanceerde – kant waarop het werk aanspraak maakt, blijft één van de factoren voor zijn succes. Levi de "getuige" is een publiek iemand, die sinds 1959 zichzelf laat zien in het kader van zijn kronieken voor *La Stampa*. Het succes van *La Tregua* trekt in zijn zog *Se questo è un uomo* mee, samen met recente vertalingen in het Engels, het Frans en het Duits. De twee boeken vormen een zo sterke steun voor elkaar dat de schooluitgaven, met aantekeningen van de auteur, tegelijkertijd verschijnen in 1976. Dat is ook het jaar waarin Primo Levi voor de eerste keer teruggaat naar Auschwitz.

Primo Levi in 1966.
© DR, coll. Ian Thompson.

Publieke erkenning

II. "SE QUESTO E UN UOMO" VOOR THEATER BEWERKT

Affiche
voor het stuk.
© DR, coll. Teatro
Stabile Torino.

De formele geschiedenis van *Se questo è un uomo* houdt niet op met de heruitgave door Einaudi in 1958. Primo Levi maakt zelf een bewerking voor Radio Canada (1958), en vervolgens een bewerking voor de Italiaanse televisie (de RAI)(1964). Pieralberto Marché, een jonge acteur uit zijn vriendenkring, geeft hem het idee van een nieuwe samenballing van de tekst, ditmaal voor het theater. Zijn vrees en terughoudendheid ten spijt, gaat Primo Levi de kar trekken. Twee jaar duurt de arbeid van het schrijven van die bewerking, in nauwe samenwerking met Pieralberto Marché. Het stuk zou de event van het prestigieuze Internationaal Theaterfestival van Firenze worden. Maar de overstromingsramp van november 1966 dwingt het gezelschap naar een andere locatie uit te wijken.

De eerste voorstelling grijpt plaats op 18 november 1966 in het Carignano-theater van Turijn. Gianfranco De Bosio regisseert, de voorstellingsruimte is een concept van Gianni Polidori. Een vijftigtal acteurs met verschillende nationaliteiten worden ervoor samengebracht. Hun aantal en hun verscheidenheid maken zo de herschepping mogelijk van het "BABEL" van de concentratiekampen, waarover alle getuigenissen het hebben en waaraan Primo Levi verscheidene bladzijden wijdt in *Se questo è un uomo* en in zijn laatste essay. Het onthaal bij de kritiek is enthousiast. Einaudi publiceert aansluitend de tekst van de theaterbewerking.

***Se questo è un uomo* wordt vervolgens opgevoerd in Duitsland, in Engeland, in Frankrijk, in Rome in 2005 en opnieuw in Turijn.** Nochtans dient een scherp onderscheid gemaakt tussen de opvoeringen van het door Primo Levi en Pieralberto Marché geschreven stuk en de talrijke hertalingen van het boek (uitgave 1958) in de vorm van one man shows. Ook van andere teksten van Primo Levi, van novellen en van zijn roman *La chiave a stella* komen er theaterbewerkingen.

Tapescript van
de theaterversie
Se questo è un uomo.
© Pieralberto
Marché.

Pieralberto Marché
en Primo Levi in 1966.
© DR, coll. Teatro Stabile Torino.

Regisseur Gianfranco de Bosio en zijn gezelschap.
© DR, coll. Teatro Stabile Torino.

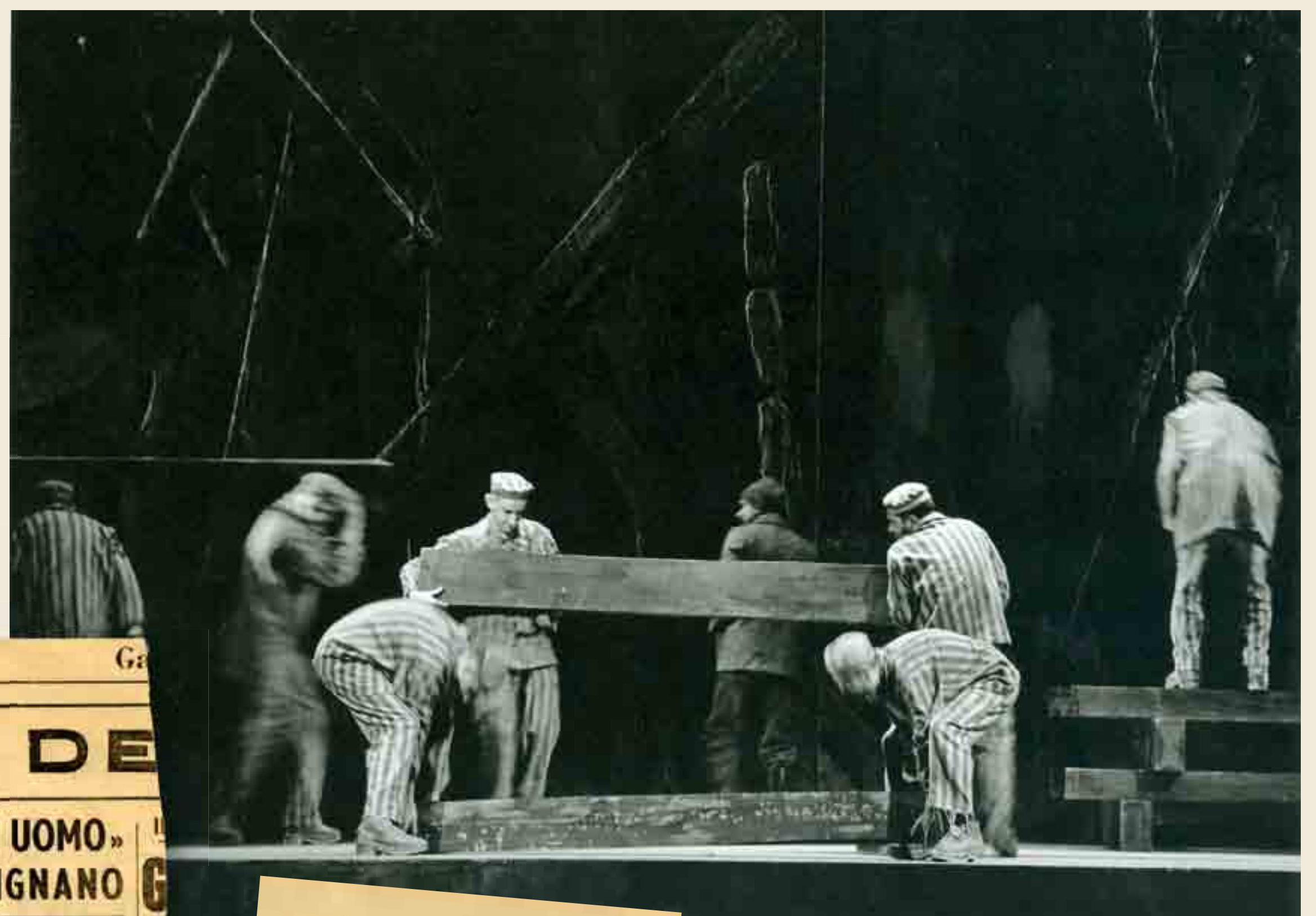
Primo Levi midden de toeschouwers.
© DR, coll. Teatro Stabile Torino.

DE TOESCHOUWERS
ER TOE BRENGEN DE IDEOLOGIE TE
VEROORDELEN DIE DE VERNIETIGING VAN
DE MENS HEEFT MOGELIJK GEMAAKT

5

Pubbliche erkenning

II. "SE QUESTO E UN UOMO" VOOR THEATER BEWERKT

La realtà del lager più forte di ogni teatralità

dal nostro inviato ROBERTO DE MONTICELLI

ULTIMO SPETTACOLO della stagione internazionale dei teatri stabili, la versione torinese del dramma di Primo Levi, "Se questo è un uomo", che avviene domenica sera al teatro stabile di Torino, è un evento di grande importanza culturale e politica. Il dramma, scritto da Primo Levi e diretto da Franco Antonicelli, è un'opera di grande forza drammatica e di alta qualità teatrali. La regia di Franco Antonicelli è di grande forza drammatica e di alta qualità teatrali.

AUSCHWITZ

ZETTA DE

"SE QUESTO E' UN UOMO" STASERA AL CARIGNANO

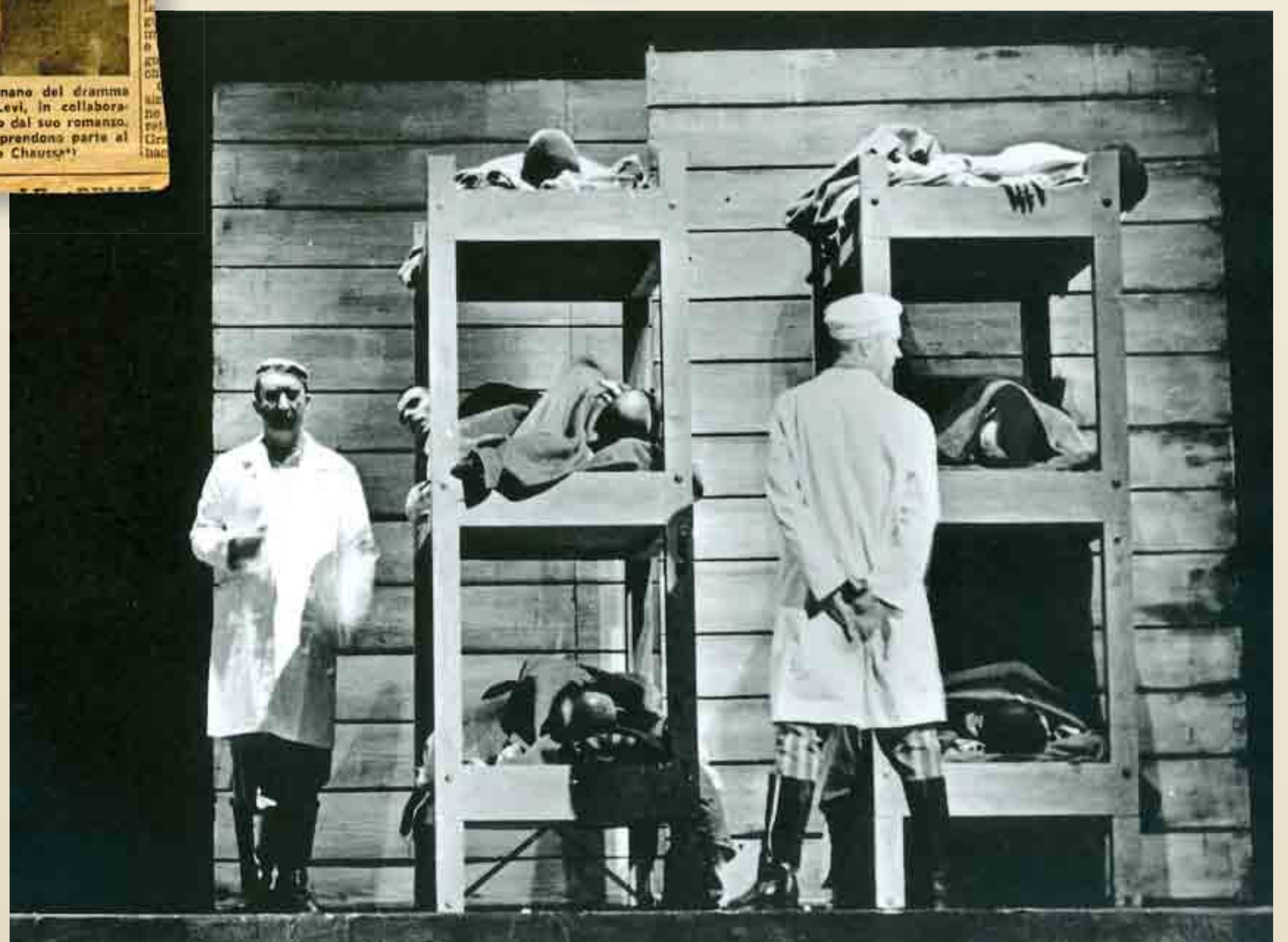

FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG
17-12-44
Ein Stück an alle
Primo Levi, der das ein Mensch' mangelhaft

Vajon ember az?
TORINO, 17 DICEMBRE. A teatro stabile di Torino, domenica sera, si è svolta la rappresentazione del dramma "Se questo è un uomo" di Primo Levi, diretto da Franco Antonicelli. Il dramma, scritto da Primo Levi e diretto da Franco Antonicelli, è un'opera di grande forza drammatica e di alta qualità teatrali.

al Carignano del dramma Primo Levi, in collaborazione con il suo romanzo, "Se questo è un uomo", di Primo Levi, che prendono parte al

TEATRO STABILE TORINO

Primo Levi in Nederland

1963. De eerste vertaling van *Se questo è un uomo* verschijnt bij de Arbeiderspers. De titel, *Eens was ik een mens*, vertoont dezelfde onhandigheid als de Franse titel van 1961, *J'étais un homme* (Buchet). Einde 1963 bedraagt de verkoop 3400 exemplaren, in 1965 gaat het om 3500 exemplaren.

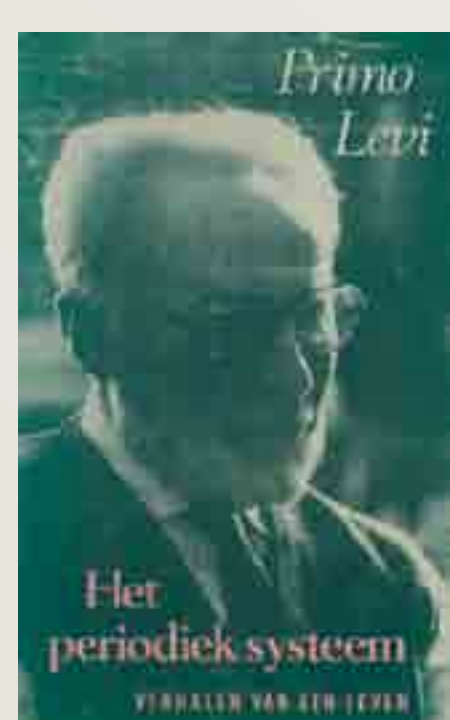
1965. Publicatie van *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Deze bekende studie van Jacques Presser vormt een belangrijke stap in de geschiedschrijving van de vervolging van de Nederlandse Joden en voor de bewustwording bij de bevolking.

1966. De vertaling van *La Tregua* verschijnt met als titel *Het oponthoud*. De oplage bedraagt 3000 exemplaren. Er zal ook geen herdruk komen. Omheen Primo Levi valt het stilzwijgen.

Eerst midden de jaren 1980 treedt het werk terug op de voorgrond.

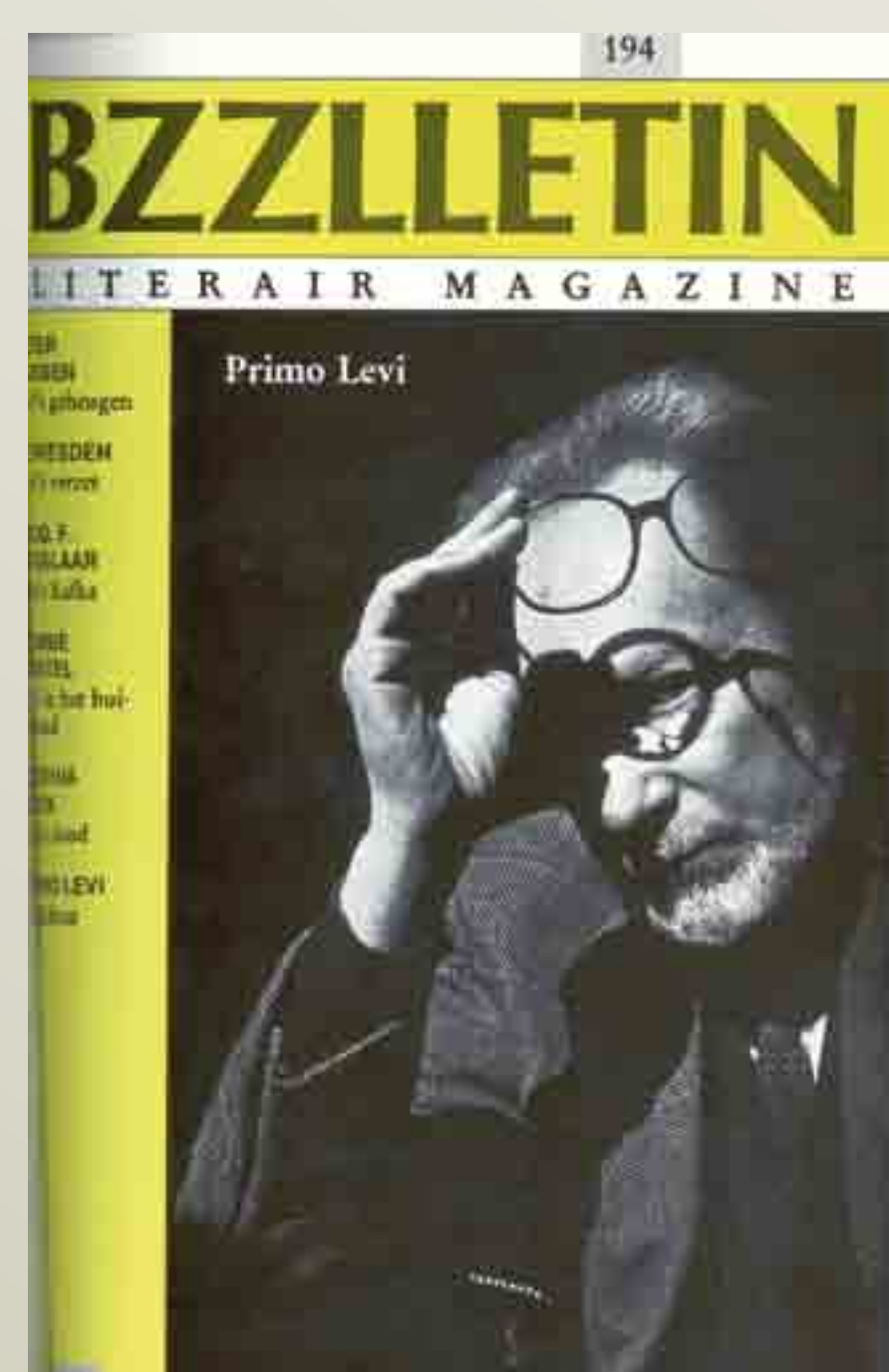
In de Verenigde Staten kennen *Survival in Auschwitz* (*Se questo è un uomo*), *The Reawakening* (*La Tregua*) en *The Periodical System* (*Il sistema periodico*) een groot succes. In 1987 reintroduceert Meulenhoff Primo Levi: eerst met *Het periodiek systeem* (*Il sistema periodico*), dan *Is dit een mens* (nieuwe titel voor *Se questo è un uomo*) en *Het Respijt* (*La Tregua*) met een nieuwe vertaling van Frida De Matteis-Vogels. In de daaropvolgende jaren wordt het gehele werk van Levi in het Nederlands ontsloten: autobiografische vertellingen, romans, essays, gedichten, novellen, gesprekken. Reinier Speelman vertaalt een aantal van de vertellingen en novellen, evenals een aantal gedichten in samenwerking met Maarten Asscher (*Op een onzeker uur, Ad ora incerta*, 1988). In 2000 komt een bundel uit met alle novelles, *Alle verhalen*.

Meulenhoff bevrijdt Levi van de beperktheid van het label van auteur van autobiografische getuigenissen over de kampen, zonder daarom aan het belang van dit aspect afbreuk te doen. Primo Levi wordt voorgesteld als een exemplarisch getuige en als een auteur die tot de top behoort.

*“Wat *Is dit een mens* zijn bijzondere poëtische kracht geeft, is de urgentie van de open vraag in de titel, waarop het boek zelf zo’n superieur antwoord is. Levi wil niet alleen getuigen van wat ‘in Auschwitz de mens van de mens heeft durven maken; hij heeft ook, in elk spoor van menselijkheid dat hij daar ontmoette, de bevestiging van zijn eigen mens zijn gezocht.”*

[Boekomslag van: *Is dit een mens*]

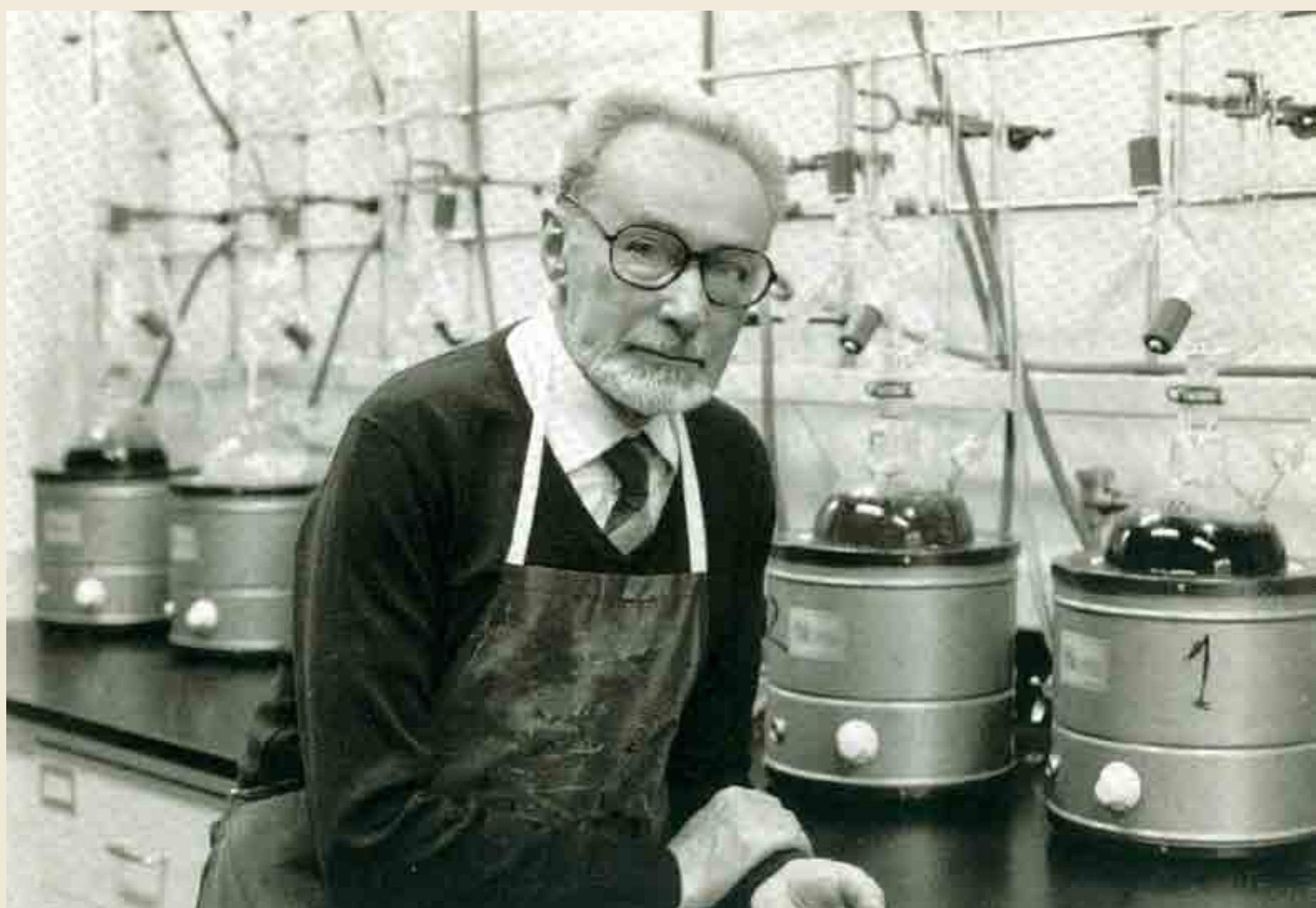
Mirjam van Hengel in *Het Financiële Dagblad* ziet bij Levi het talent om aan het particuliere universele kwaliteiten te geven. Volgens Sam Dresden zal de Joodse lezer van Levi een gevoel van bevrijding hebben of hem verwijten maken en is de niet-Joodse lezer de last kwijt van de Joodse kwestie, waar geen oplossing aan zal komen.

Een mens met veelzijdige facetten

I. EEN MEERVOUDIGE MAN, MET DE ZIEL VAN EEN CHEMICUS

“Ik ben in twee helften verdeeld. De eerste is die van de fabriek. Ik ben een technicus, een chemicus. De andere helft staat volledig los van de eerste. In die andere helft schrijf ik, geef ik antwoorden in interviews, werk ik op mijn ervaringen uit verleden en heden. Het zijn wel degelijk twee helften van het brein. Het gaat om een paranoia-achtige barst.”

(Primo Levi, gesprek met Edoardo Fadini)

Primo Levi
in 1985.
© Bernard
Gotfryd.

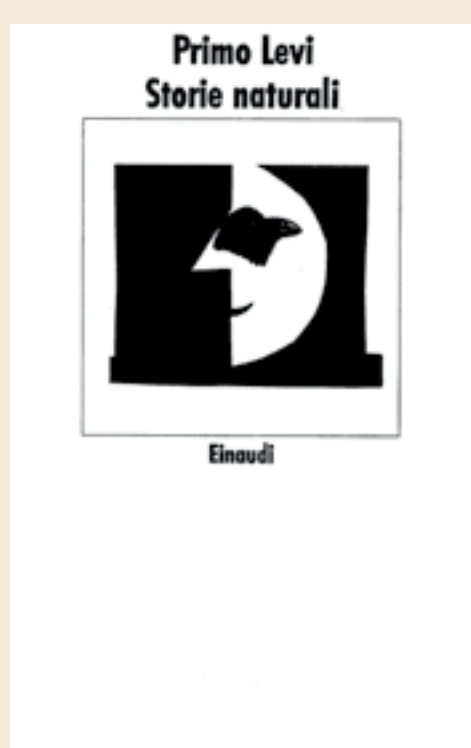
Primo Levi met Franca Tambini,
secretaresse van de onderneming.
© Franca Tambini, coll. Ian Thomson.

Meer dan een in “twee helften” gesplitst wezen is Primo Levi een mens met veelzijdige facetten. Omdat hij het schrijven in al zijn vormen heeft weten te onderzoeken, is hij een echte experimentele schrijver. Met zijn engagement in de de openbaarheid als intellectueel die ethische stellingen verdedigt, schrijft hij een honderdtal kronieken, met name voor *La Stampa*. Hij vertaalt Mary Douglas, in 1983 Kafka's *Der Prozess*, in 1984 en in 1985 *Le Regard éloigné* en *La Voie des Masques* van Claude Lévi-Strauss. Hij schrijft voorwoorden voor talrijke werken die over het algemeen aan de deportatie en de genocide op de Joden gewijd zijn. Als herinneringsmilitant en “icoon” van het getuigen over de kampen streeft hij er naar te zorgen voor de overdracht van de ervaring van de vernietiging van de Europese Joden en van de deportatie. Dat brengt het risico mee soms te botsen met het personage dat men hem wil zien belichamen, en geconfronteerd te worden met het gebrek aan belangstelling bij de jongeren voor het nationaal socialisme en het fascisme.

Maar Primo Levi blijft passioneel een chemicus. De chemie als basiswetenschap is voor hem, meer nog dan een vak, een wijze van wereldbeschouwing, een manier om de wereld te benaderen en hem verstaanbaar te maken. Gans zijn leven zal gericht geweest zijn op het

Een mens met veelvuldige facetten

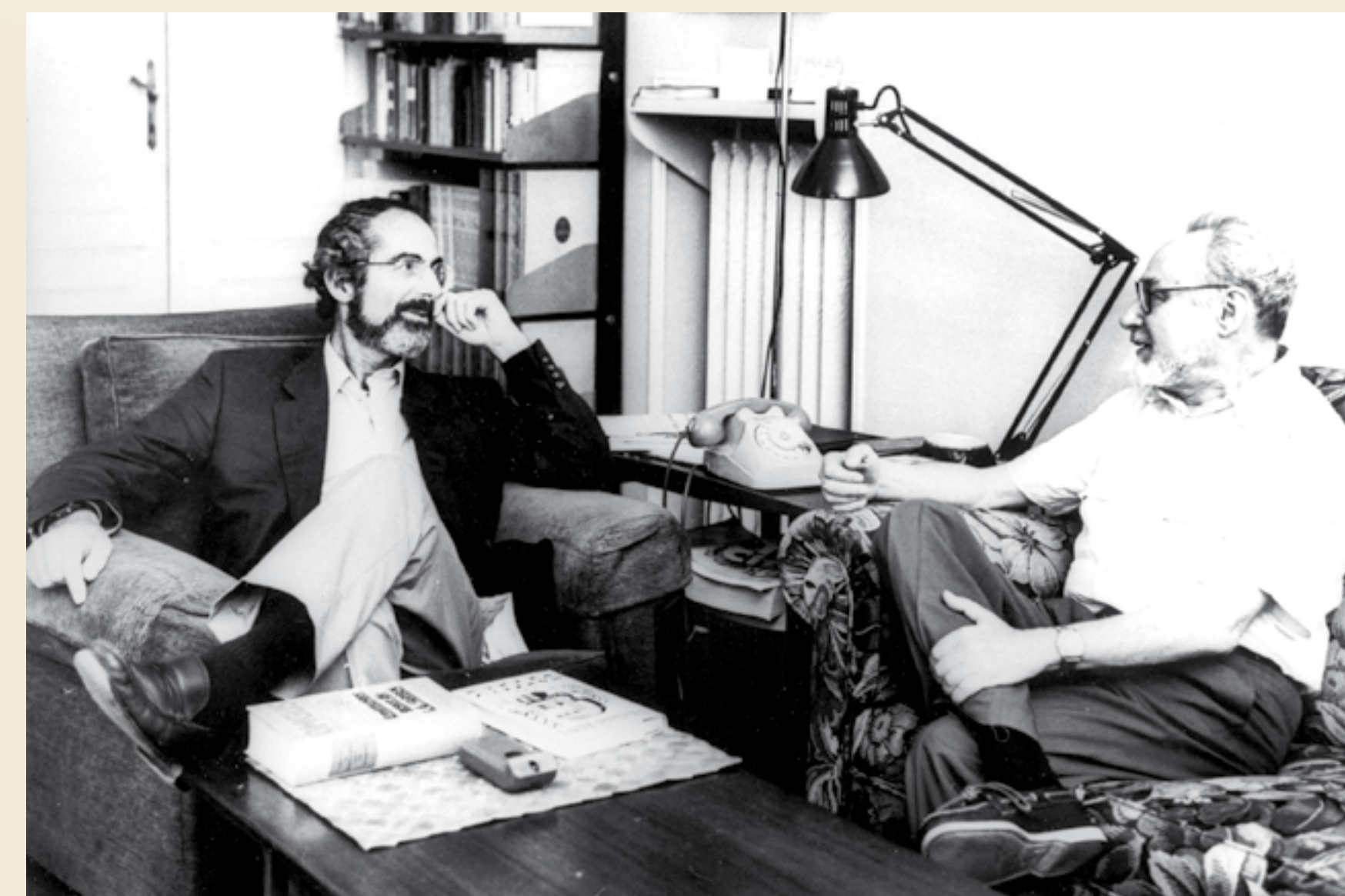
II. DE DICHTER, DE SCHRIJVER, DE LEZER

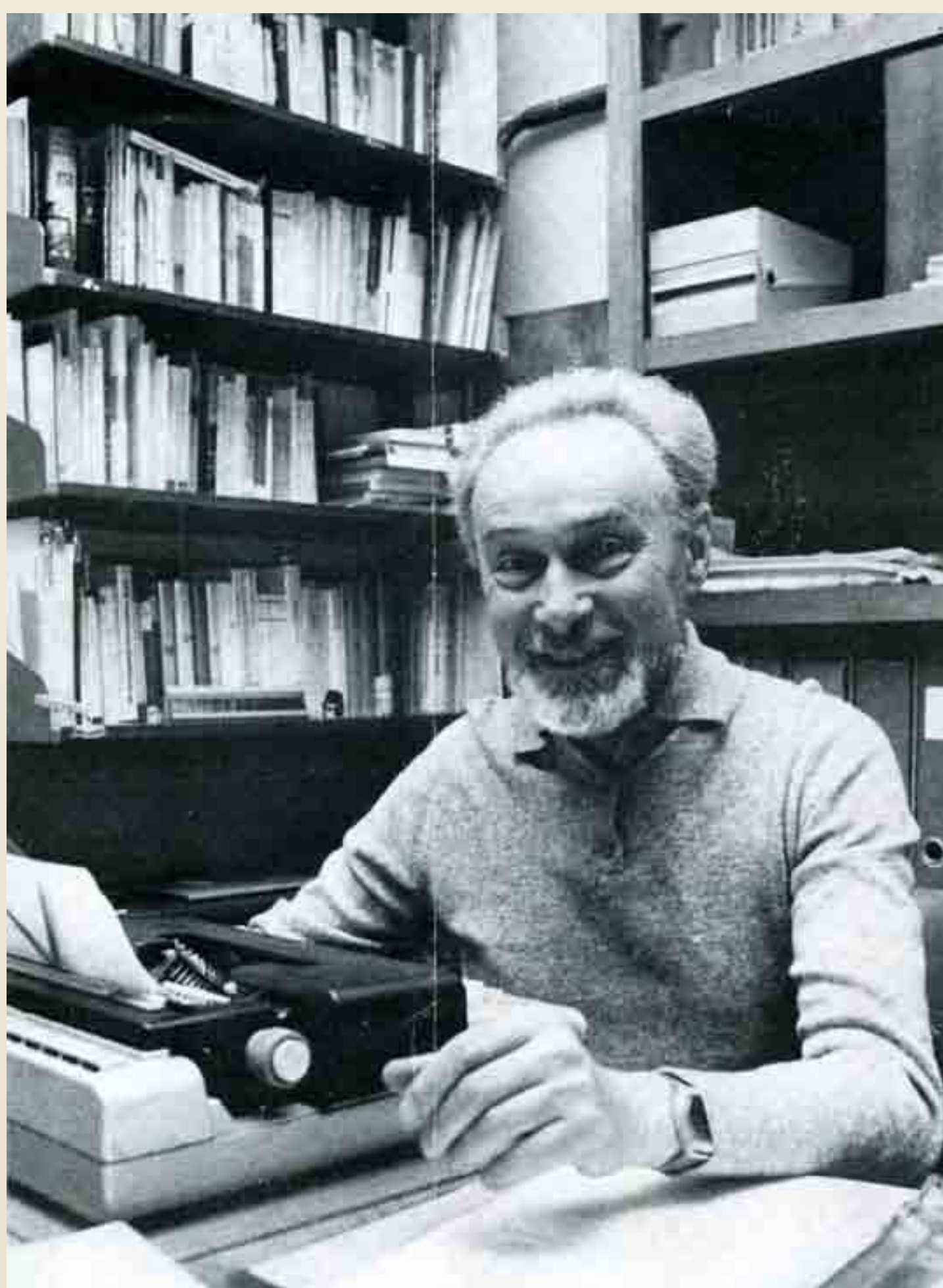
Omslag van *Storie naturali*. Levi schrijft dit werk parallel met *La Tregua* en gebruikt als pseudoniem Damiano Malabaila.

Primo Levi stelde dat hij nooit zou geschreven hebben, indien hij niet de ervaring van zijn deportatie te vertellen had gehad. Nochtans brengt alles in zijn werk en in zijn levensloop ertoe die uitlating te nuanceren. Het schrijven van Primo Levi vindt weliswaar zijn oorsprong in de vernietiging van het Joodse volk in Europa. Maar het is ook mogelijk gemaakt door alles wat hem eigen is: zijn liefde voor de literatuur, een wetenschappelijke geest op objectiviteit gericht, een verwoed streven naar verhelderen en ordenen. Die laatste aspiratie nemen we waar in zijn werk als dichter, waarvan het schrijven samenvalt met de twee hoofdmomenten van zijn leven: zijn terugkeer uit de deportatie en de enkele jaren voorafgaand aan zijn dood.

Op een opmerking van Giulio Nascimbeni over de meer dan genoegzaam geciteerde uitspraak volgens welke elke poëzie na Auschwitz barbaars zou zijn, geeft Levi zonder zweem van twijfel het antwoord: "Mijn ervaring bewijst het tegendeel. Het leek me toen dat de poëzie beter dan het proza in staat was wat mij benauwde, uit te drukken. Wanneer ik spreek over "poëzie", denk ik niet bepaald aan iets logisch. In die tijd zou ik Adorno's volzin geherformuleerd hebben: na Auschwitz kan men enkel nog over Auschwitz poëzie schrijven."

Primo Levi en Philippe Roth in september 1986. © Rai.

© DR.

B U N A

Piedi piagati e terra maledetta,
Lunga la schiera nei grigi mattini.
Fuma la Buna dai mille camini,
Un giorno come ogni giorno ci aspetta.
Terribili nell'alba le sirene:
"Voi moltitudine dai visi spenti,
"Sull'orrore monotono del fango
"E' nato un altro giorno di dolore".

Compagno stanco ti vedo nel cuore,
Ti leggo gli occhi compagno dolente.
Hai dentro il petto freddo fame niente
Hai rotto dentro l'ultimo valore.
Compagno grigio fosti un uomo forte,
Una donna ti camminava al fianco.

Compagno vuoto che non hai più nome,
Uomo deserto che non hai più pianto,
Così povero che non hai più male,
Così stanco che non hai più spavento,
Uomo spento che fosti un uomo forte:

Se ancora ci trovassimo davanti
Lassù nel dolce mondo sotto il sole,
Con quale viso ci staremo a fronte?

28 dicembre 1945

IL CANTO DEL CORVO

- Sono venuto di molto lontano
Per portare mala novella.
Ho sperato la montagna,
Ho ferato la nuvola bassa.
Mi sono spechiato il ventre nello stagno.
Ho volato senza riposo,
Per cento miglia senza riposo,
Per trovare la tua finestra,
Per trovare il tuo orecchio,
Per portarti la nuova triste
Che di tolga la gioia del sonno,
Che ti corrompa il pane e il vino,
Che ti sieda ogni sera nel cuore. -

Così cantava turpe danzando,
Di là dal vetro, sopra la neve.
Come tacque, guardò maligno,
Segnò col becco il suolo in croce
E tess aperte le ali nere.

9 gennaio 1946

NAAR MIJN MENING ZOU MEN NIET OP EEN ONDOORZICHTIGE MANIER MOGEN SCHRIJVEN

In 1946 schrijft Primo Levi inderdaad vijftien gedichten, in 1984 veertien andere.

De twee werken die de inleiding en de afsluiting van zijn schrijverscarrière vormen, *Is dit een mens* (*Se questo è un uomo*) en *De verdronkenen en de geredden* (*I sommersi e i salvati*) lijken er dus mee verbonden. Het eminent emblematische gedicht *Shemà* verschijnt met andere in een anonieme privé-uitgave zonder titel (Turijn 1970). De gedichten van Primo Levi worden vervolgens in 1984 verspreid door de uitgeverij Garzanti onder de titel *Ad ora incerta*. Een herdruk komt er in 1991.

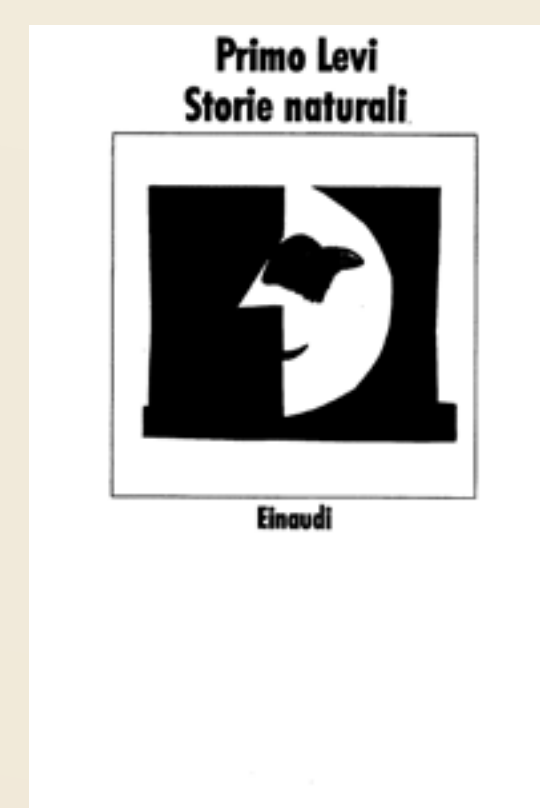
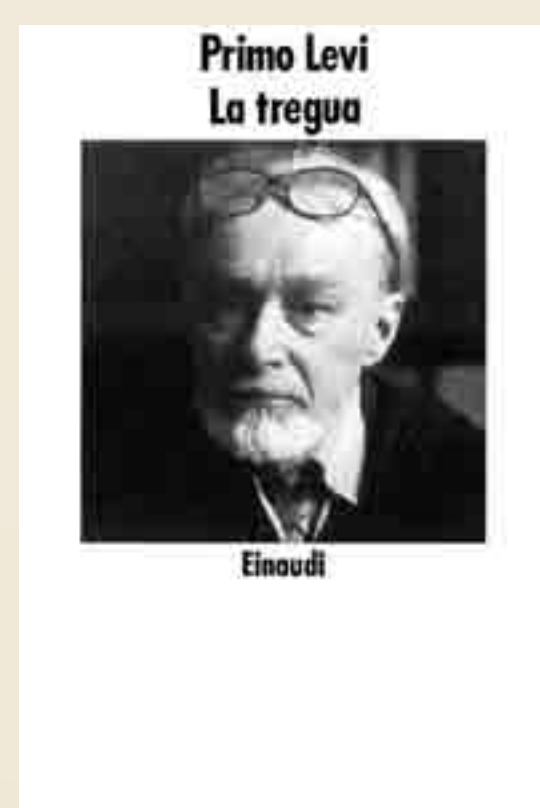
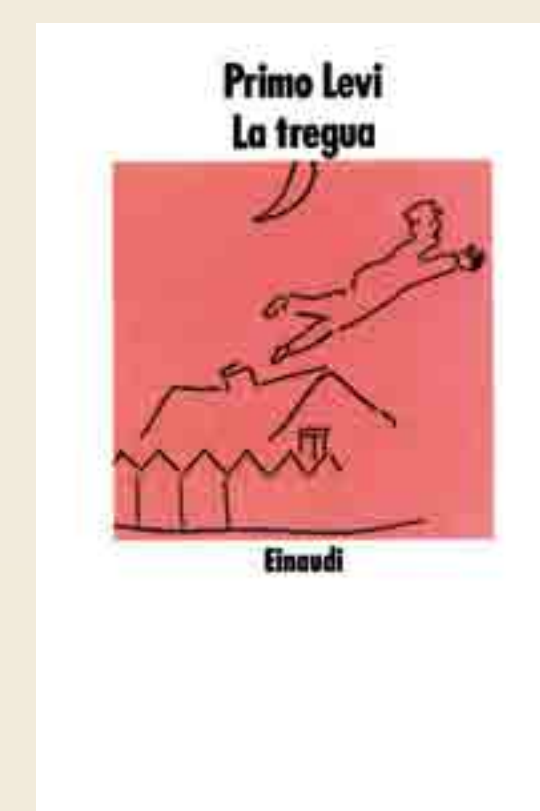
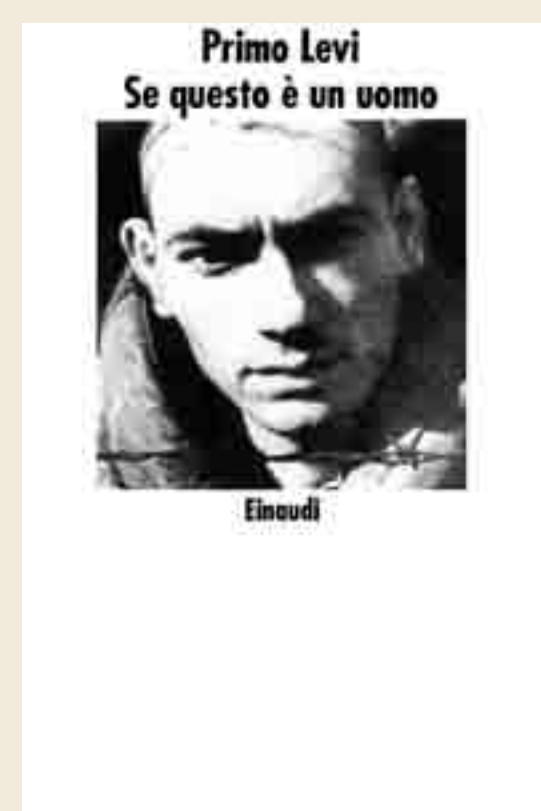
Primo Levi gaf toe weinig eigentijdse literatuur te lezen en hij is steeds op een afstand gebleven van de literaire milieus. Zijn boekencultuur is helemaal klassiek: Rabelais, Ariosto, Manzoni, Leopardi, Dante, die hij in de tweede uitgave van *Se questo è un uomo* (*Is dit een mens*) geregeld citeert, of de grote Russische auteurs met wie hij zich omringt op het ogenblik dat hij aan *La Tregua* (*Het respijt*) werkt. Als werk dat de grondslagen legt voor de moderniteit, is *Inferno* (*De hel*), het eerste luik van de *Divina Commedia*, een prisma dat Primo Levi in staat stelt zijn getuigenis te formuleren. Over die tekst spreken, middenin het *Lager*, bij zijn ontmoeting met Jean Samuel, de "Pikkolo", wordt het symbool van de beschaving die weerstand biedt aan de nazi-barbarij. In *Het periodiek systeem* verwijst Primo Levi naar Mendeliëff en zijn tabel van de chemische elementen in functie van hun atoommassa. Orde en helderheid, geloof in de toekomst van de mens, weetgierigheid en scepticisme, dat is wat Primo Levi's intellectuele en literaire referenties uitstralen. Als lector voor de uitgeverij Einaudi stelt Primo Levi regelmatig fiches op over de werken die men hem voorlegt en die meestal verband houden met de deportatie.

Tapescript van de gedichten van Primo Levi.

Een mens met veelzijdige facetten

II. DE DICHTER, DE SCHRIJVER, DE LEZER

Schrijven is voor Levi "orde scheppen in een chaotische wereld". Zonder aarzelen geeft hij kritiek op de warrige stijl van sommige van zijn collega's. Hij ontketent zo hevige polemieken, zoals die met Giorgio Manganelli einde 1976-begin 1977. Nochtans zou het een misvatting zijn om Primo Levi's stijl te herleiden tot helderheid alleen. Naast eenvoudige volzinnen die de wetenschapper in staat stellen om een beleving juist weer te geven, vinden we talrijke metaforen. Halen we ze op de voorgrond, dan getuigen ze van een meervoudig denken, dat we al vermoeden uit de verscheidenheid van zijn literaire productie. Primo Levi heeft inderdaad alle vormen van schrijven gepoogd te beoefenen: gedichten, romans, biografieën, science-fiction-novellen enz. Zijn laatste boek, tot op heden onuitgegeven omdat onvoltooid, is een brievenroman met de tegelijk geheimzinnige en veelzeggende titel: *De chemie voor dames*.

“Het is niet waar dat voor het schilderen van de wanorde je de wanorde nodig hebt; het is niet waar dat de chaos van de geschreven bladzijde het beste symbool is van de uiteindelijke chaos waar we allen tot gedoemd zijn.”

Een mens met veelvuldige facetten

III. DE PUBLIEKE FIGUUR

© Varchetta.

Door de erkenning van het belang van Primo Levi als getuige over de wereld van concentratiekampen, door het succes van zijn steeds verscheidener werk, door zijn werkzaamheid als wekelijkse columnist in de culturele pagina's van *La Stampa*, de Turijnse krant, van 1960 tot 1967, krijgt Primo Levi, op zich een discreet iemand, de statuur van een publiek figuur.

Ook brengen de gebeurtenissen van de jaren 1970-1980 hem ertoe zijn stellingnames publiek te maken. Zij gaan terug op een weliswaar optimistische opvatting over de mens. Maar ze zijn doordrongen van een daadwerkelijke bezorgdheid tegenover de opkomst van het met name terroristische geweld, van de intolerantie, van het racisme en antisemitisme, in Italië zowel als op internationaal vlak.

Geconfronteerd met de bloedige aanslagen van de Rode Brigades (Brigate Rosse) tijdens de jaren 1975 tot 1985, weerlegt Primo Levi het idee dat een groep van tegenstanders in vreedstijd geweld zou mogen gebruiken tegen een regime dat ondanks zijn onvolkomenheden een democratie blijft, die de vrijheid van meningsuiting waarborgt. De Rode Brigades beoefenen op dat moment de "propaganda door de feiten": moorden op prominente politici, militairen, magistraten of industriëlen. Primo Levi zelf kant zich niet alleen tegen elk radicale politiek geweld, maar ook tegen elke extreme stelling in de politiek.

Hij verwoordt ook zijn bezorgdheid tegenover de risico's van het vergeten van de geschiedenis evenals de risico's van "culturele namaak". Op dat ogenblik wordt het beeld van de kampen buiten context gebruikt om het voyeurisme van het publiek te bevredigen. In 1973 kritiseert hij *Portier de Nuit*, de film van Liliana Cavani. Deze film vertelt de sadomasochistische relatie tussen een Joodse vrouw, een overlevende van de kampen, en een ex-SS-officier en dompelt de kijker onder in een concentrationaire kitsch, waar beulen en slachtoffers in elkaar overlopen.

© Varchetta.

*"Moeten we ze echt allemaal zien vooraleer een oordeel te vormen? Al die films waarvan de affiches een naakte vrouw tonen op een achtergrond met een hakenkruis? Ik denk van neen. De ader lijkt vooralsnog niet uitgeput te geraken. Het verloop is klassiek: men begint met een handige culturele namaak, een werk met een zeker niveau zoals *Portier de nuit*, men daalt enkele niveaus met het dubbelzinnige ambachtswerk van *Salon Kitty* (een film van Tino Brass, 1976, met Helmet Berger) en de deuren staan open voor de falanksen van nazi-pornofilms."*

(Film en hakenkruisen)

Naast de waakzaamheid voor de herinnering blijft Levi ook op zijn hoede voor een mogelijke opflikkering van het antisemitisme in Europa of in de wereld. Herhaaldelijk spreekt hij zijn gehechtheid uit aan de staat Israël en aan de levens- en vrijheidsruimte die hij vormt voor de Joden, met name voor de overlevenden van de genocide. Hij geeft steun aan de Israëlische politiek tijdens de "Zesdaagse Oorlog" van juni 1967. Maar hij wijst het gebruik van geweld af in Libanon in juni 1982. Hij veroordeelt de aanvallen en de stellingnames van de PLO. Toch is hij van oordeel dat het onevenredige, buitensporige antwoord in zich het risico draagt Israël te isoleren en zodoende het antisemitisme te voeden. Primo Levi signeert als één onder honderdvijftig een oproep tot staakt-het-vuren, die op 16 juni 1982 verschijnt in *La Repubblica*.

WIJ ZIJN HET
ONZELF VERPLICHT
NIET TE SCHRIJVEN
ALSOF WE
ALLEEN WAREN

Een mens met veelvuldige facetten

IV. DE GETUIGE

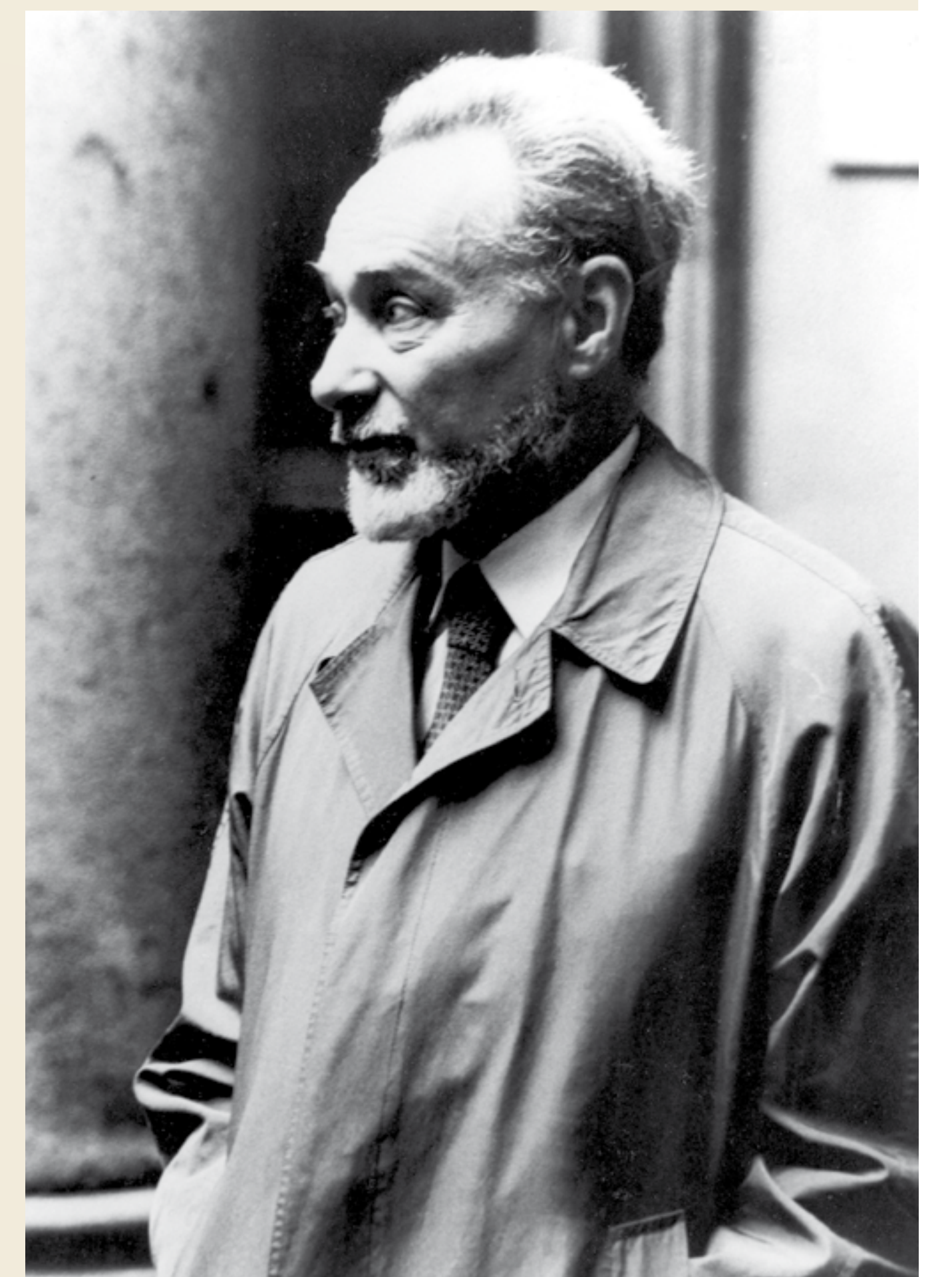
In maart 1946 schrijft Primo Levi in het Frans aan zijn metgezel in de deportatie, Jean Samuel: "Een mirakel is het dat ik nog leef, gezond ben en bij mijn familie. Ik heb de gelofte gedaan dat nooit te vergeten, ik herhaal het elke dag voor mezelf als een gebed." Zijn leven lang zal Primo Levi terugkomen op de fundamentele ervaring van de Deportatie, van *Is dit een mens* in 1947 tot *De verdronkenen en de geredden* in 1986. Dat streven om niet te vergeten gaat gepaard met een plicht om te getuigen. Die plicht zal hij met taaie vasthoudendheid pogen te vervullen. Naast het literaire werk is er dus het werk van Levi "de getuige", bezielde door het streven naar de overdracht.

Van 1955 af gaat Primo Levi een verbintenis aan tegen het vergeten. Hij schrijft een korte tekst met als titel "Gedeporteerden, Verjaardag" die met bitterheid de verdwijning van de herinnering aan het Lager constateert. Pedagogische ambitie en literair werk gaan samen. Dat stemt overeen met Primo Levi's opvatting van de Herinnering. De Herinnering moet actief en militant zijn. Ze brengt hem van af de jaren 1960 in contact met scholieren en studenten aan wie hij uitlegt hoe Auschwitz werkte. Twee decennia later daalt een soort van moeheid over hem neer tegenover het onbegrip of de onverschilligheid van de jongeren, terwijl hij zich ook vragen stelt bij die rol van "presentator-commentator" van zichzelf.

Omslag van de Franse uitgave *Le devoir de mémoire*. Éd. Mille et une nuits.

De doorbraak van het negationisme in de jaren 1980 treft hem diep. Aan de voormalige weggevoerde vreten tegelijkertijd de mechanismes waardoor de persoonlijke herinneringen worden veranderd, en waardoor hij de vrees gaat koesteren een beroepsverlevende geworden te zijn, bijna zoiets als een "huurling", wiens spreken vervalst is door een oneindig aantal gesprekken, overwegingen achteraf en interviews. Die wrange constatacie is als een echo van de sarcastische formulering bij Jean Améry die zijn eigen rol die van een "beroeps-Auschwitziaan" noemde. Vanaf het eerste hoofdstuk van *De verdronkenen en de geredden* (1986) kan hij zich bevrijden van dat dilemma. Hij stelt dat hij zijn herinneringen heeft gezift en besluit gelukkig "Ze lijken mij gespaard te zijn gebleven van de afdwalingen die ik beschreven heb."

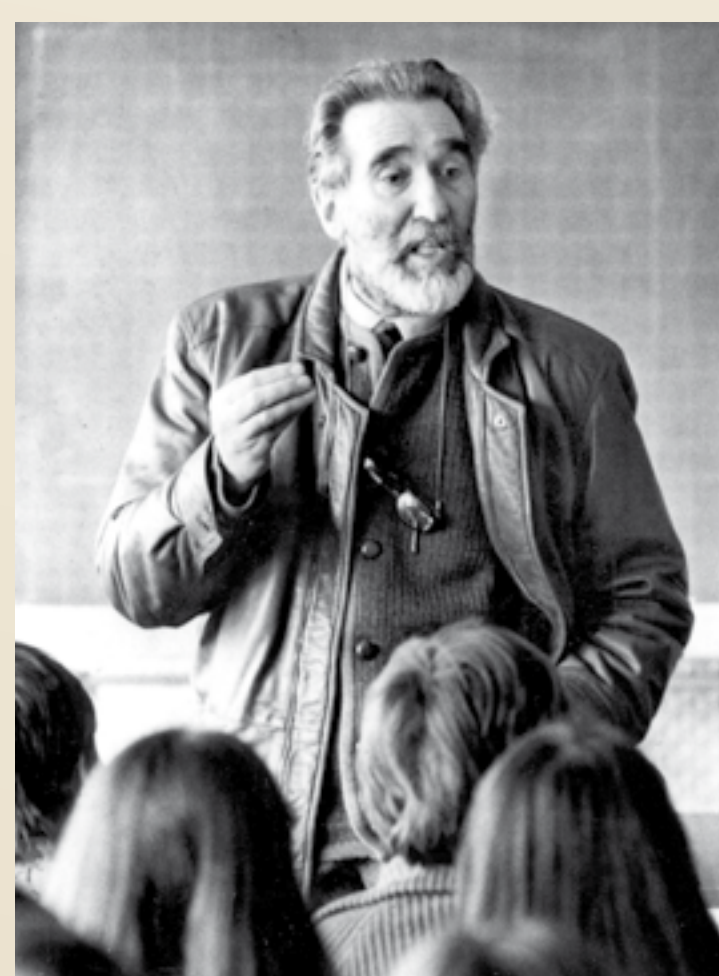
Primo Levi. © Rai.

"Ik ga niet meer graag naar de scholen. Enerzijds, toegegeven, ben ik het moe altijd dezelfde vragen te krijgen. Anderzijds heb ik de indruk dat mijn taal ontoereikend is geworden, dat ik een andere taal spreek. En dan moet ik ook toegeven dat één van de laatste ervaringen in een school mij diep geraakt heeft. Twee kinderen, twee broeders hebben mij op een toon die geen tegenspraak duldt, in het gezicht geslingerd: "Waarom komt u ons veertig jaren later nog uw verhaal vertellen, na Vietnam, na de kampen van Stalin, na Korea, na dat alles... waarom?" En ik moet zeggen dat ik met de mond vol tanden stond, sprakeloos, teruggeworpen in mijn verschansing, in mijn staat van overlevende tot elke prijs."

(Le devoir de mémoire)

EEN MORELE, PLICHT, JUIST

GETUIGEN EN METGEZELLEN VAN PRIMO LEVI

Mario Rigoni Stern
Geboren in 1921. Autodidact uit de bergen, die bekendheid verwierf met *Il sergente nella neve* (*De sergeant in de sneeuw*) waarin hij de terugtocht in januari 1943 van de Italiaanse Alpini (Alpenjagers) uit Rusland vertelt, waarbij hij ingelijfd was. Hij zal zijn carrière als romancier verder uitbouwen. Zijn omvangrijk werk zal in Italië grote achting genieten en in vele landen vertalingen krijgen.

© DR, coll. Ian Thompson.

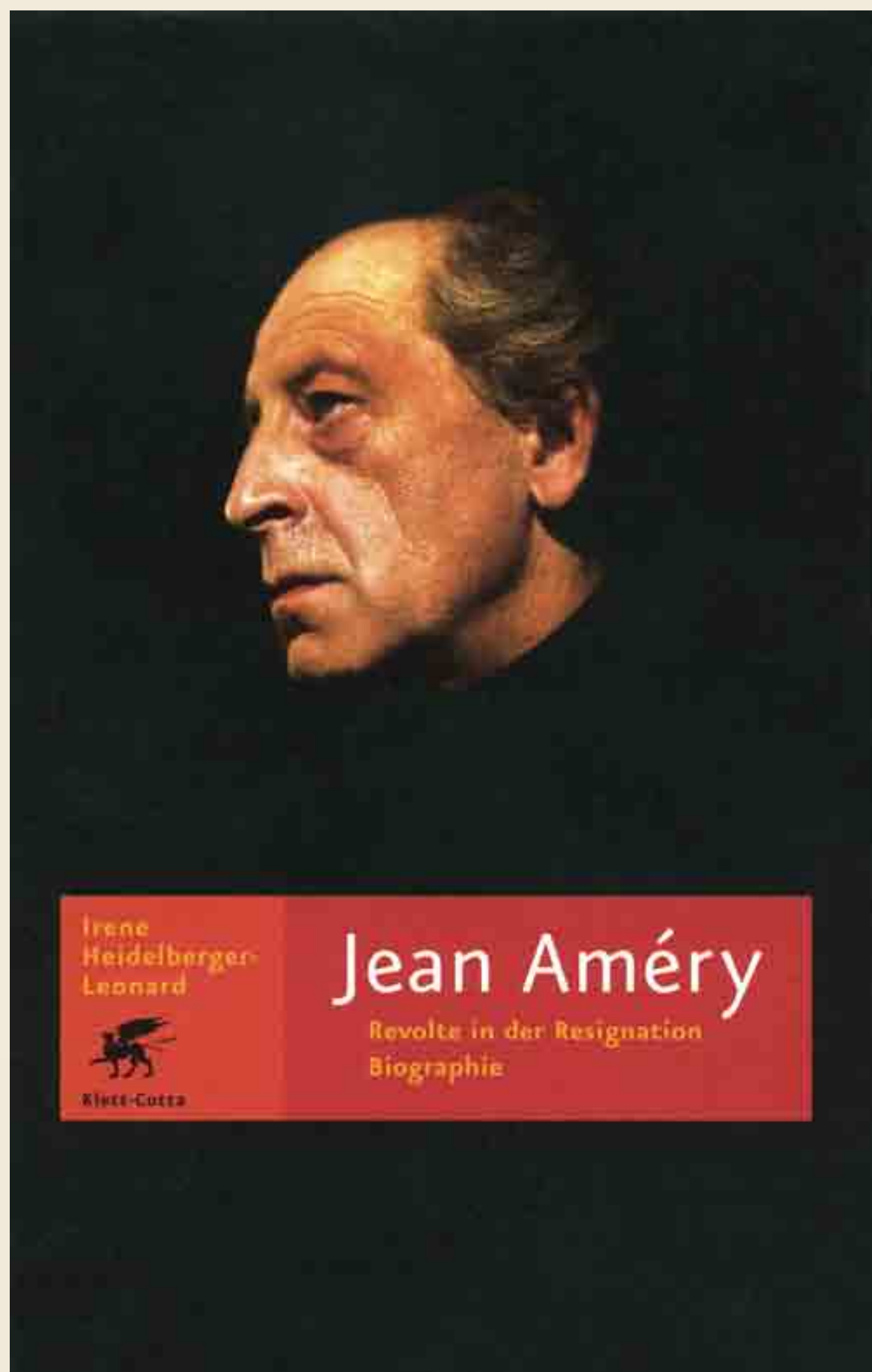
Edith Bruck geboren in Hongarije. Met de Hongaarse Joden gedeporteerd in de zomer van 1944, ontkomt ze aan de selectie die haar naar de gaskamer zou gebracht hebben. In de jaren 1950 vestigt ze zich in Italië. Zij schrijft verscheidene vertellingen die verband houden met haar deportatie, met name *Chi te ama così*, en met het getuigen (*Signora Auschwitz*, 1999). Zij was nauw bevriend met Primo Levi.

Leonardo De Benedetti.
© Elio Vitale, coll. Ian Thompson.

Een mens met veelvuldige facetten

V. TWEE BROEDERS-VIJANDEN

Primo Levi en Jean Améry (anagram voor Hans Mayer) als “twee broeders-vijanden”, zoals Irène Heidelberger-Leonard, de biografe van Jean Améry, het stelt.

Er blijft twijfel bestaan over een mogelijke briefwisseling. Maar de twee mannen hebben elkaar nooit ontmoet na de oorlog. In de eerste pagina's van *Jenseits von Schuld und Sühne* heeft Améry het alleen maar over zijn “barakkameraad Primo Levi uit Turijn”. Daartegenover staat dat beiden elkaar beïnvloed hebben en de ene tegenover de andere stelling hebben genomen door middel van hun werken en door bemiddeling van Hety Schmitt-Maas. Haar pogingen om het contact tussen de twee overlevenden verder gaande te houden en te verstevigen zullen vruchteloos blijven.

Wanneer Levi na de bevrijding zijn hoofdwerk schrijft, beoogt hij een eerherstel voor de staat van mens. Levi geeft een universele draagwijdte aan de ondergane schending. Améry geeft haar een particuliere draagwijdte. Hij spreekt uitdrukkelijk in naam van het Joodse slachtoffer, wiens identiteit er uit voortvloeit dat het doelwit van het antisemitisme is geweest. Voor en na Auschwitz blijft Primo Levi een geassimileerde Italiaanse Jood. Jean Améry, die “voor” 1933 zich wellicht als Oostenrijker zou gedefinieerd hebben, noemt zich “na” 1945 enkel nog joods.

Ook in hun verhouding met de Duitsers lopen de visies uiteen. Levi beklemtoont zijn streven hen te begrijpen. Améry laat zich voorstaan op zijn ressentiment. Levi heeft, net als Améry, niet de bedoeling te vergeven. Maar hij stelt geen enkele morele eis: de rechtvaardigheid waarop hij wacht, behoort tot de orde van de wet. Voor Améry kan waardigheid niet los gezien worden van sociale erkenning. Voor Levi is waardigheid een kwestie van innerlijke veerkracht.

Toch vindt het lot van de ene dat van de andere in de zelfdoding, Een samenloop die een enigma vormt. Jean Améry kiest de zelfdoding op 17 oktober 1978.

Primo Levi in Nederland

DE DEPORTATIE VAN DE JODEN UIT NEDERLAND

In 1940 woonden er in Nederland 140 000 Joden, d.w.z. 1,6 % van de bevolking. 107 000 werden weggevoerd en van de 107 000 weggevoerden, hebben 102 000 het leven gelaten in de concentratie- en uitroeiingkampen. Volgens schattingen 34 000 in Sobibor, 60 000 in Auschwitz, ongeveer 1 750 in Mauthausen, ongeveer 6 000 in andere kampen of tijdens de transporten. Het percentage van de Joodse slachtoffers – 75 % – is het hoogste voor alle door de Duitsers bezette West-Europese landen.

De eerste historici (mensen uit het vak of autodidacten) van de oorlog waren allen Joden (Van den Bergh, De Wolff, Wielek, Herzberg, Presser en De Jong). Hun werk ontstond binnen het kader van het RIOD, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (later NIOD), dat de Nederlandse staat in 1945 oprichtte.

In 1950, het verschijningsjaar van de *Kroniek*, van Herzberg, krijgt Jacques Presser (1899-1970), een academisch opgeleide historicus, van Loe De Jong (1914-2005, directeur van het RIOD) de opdracht voor een studie met hetzelfde thema. Presser heeft zijn echtgenote in de deportatie verloren. Voor Presser is dit een uiterst moeilijke onderneming. Zijn werk *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* verschijnt eerst in 1965, het jaar van de 20ste verjaardag van de bevrijding. Het werk kent twee oplagen, elk van 10 000 exemplaren, binnen hetzelfde jaar. Er komt een pocketuitgave met een verkoop van 141 000 exemplaren. Pressers opdrachtgever, Loe De Jong, schrijft en presenteert van zijn kant een tv-serie, *De bezetting*, tussen 1960 en 1965.

Dr. J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*, 'S-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1965, 2 delen, 526-564 p.

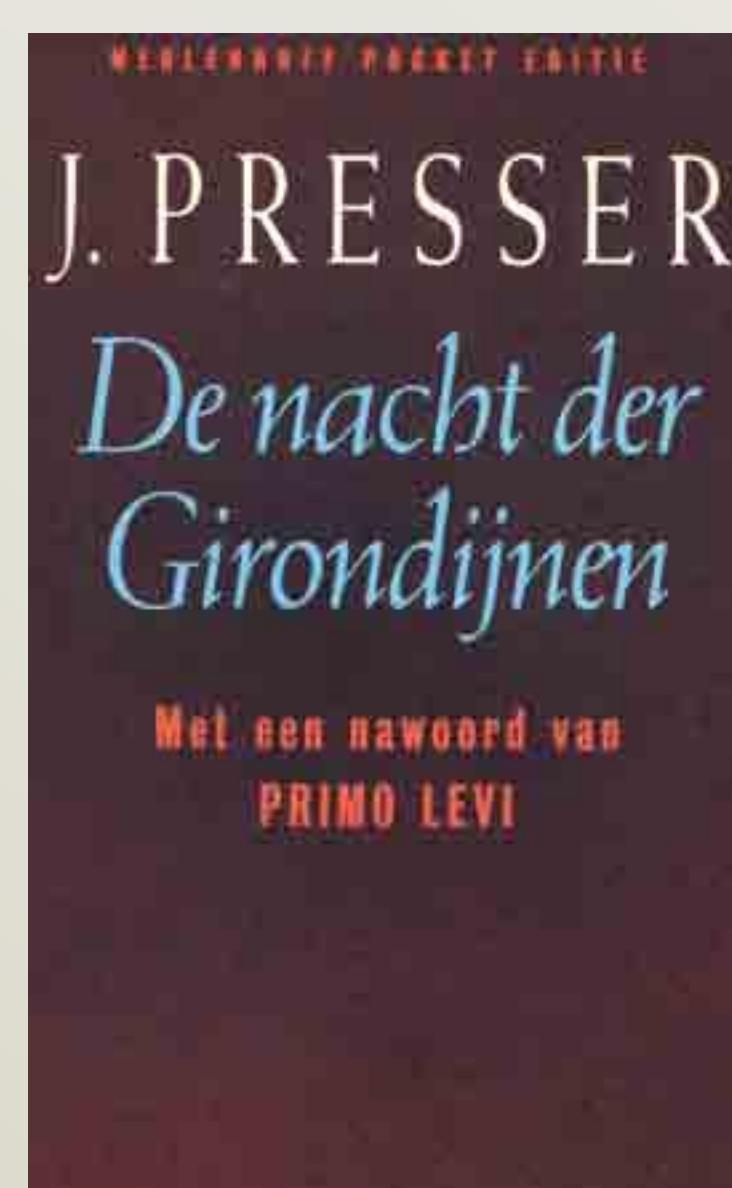
PRIMO LEVI EN JACQUES PRESSER

Uit 1974 dateert één van Primo Levi's zeldzame contacten met Nederland. De tv-realisator Rolf Orthel, die aan een documentaire werkt over de SS-arts Eduard Wirths (*Dr. Eduard Wirths, SS Doctor in Auschwitz*) filmt een gesprek met Primo Levi over de corruptie en de morele ambiguïteit in de nazikampen. Na dat gesprek stuurt Orthel aan Levi *De nacht der Girondijnen* op, Pressers novelle uit 1957. Levi ontwikkelt een buitengewone interesse voor dat boek. Zes jaren na Pressers overlijden zal hij het rechtstreeks van het Nederlands naar het Italiaans vertalen met een eigen voorwoord.

Wanneer Marina Warners, directeur van de Italiaanse boekhandel in Amsterdam een boekententoonstelling voorbereidt, met onder andere Pressers tekst met Levi's voorwoord, schrijft ze Levi een brief met de vraag hoe hij te werk is gegaan om te vertalen uit een taal die hij niet beheerst. Het antwoord, in een brief van 8 april 1987, luidt dat het een krachttoer in eenzaamheid was, maar dat het Nederlands dicht genoeg bij het Duits stond om de vertaling tot een goed einde te brengen.

Heruitgave van 1965 van de pocket van 1957. Bevat tevens een tekst van Coen Rood over Westerbork: Dr. J. Presser, Coen Rood, *De nacht der Girondijnen - Westerbork*, Amsterdam, J.M. Meulenhoff ("Meulenhoff Pockets", nr 156), 1965 (1ste druk 1957), 127 p.

Heruitgave van 1991, met nawoord van Primo Levi: J. Presser, *De nacht der Girondijnen*. Met een nawoord van Primo Levi, Amsterdam, Meulenhoff ("Meulenhoff pocket editie"), 1991, 94 p.

DE NACHT DER GIRONDIJNEN

De nacht der Girondijnen speelt zich af in het transitkamp Westerbork, begin 1943. Het hoofdpersonage Jacques Suasso Henriques zit opgesloten in een cel wegens een vuistslag aan zijn overste Cohn, hoofd van de ordedienst in het kamp. Cohn was een van Henriques' vrienden, een vrome Jood, aan het mishandelen op het ogenblik dat die op het punt stond in de trein te stappen die hem naar Sobibor ging brengen. Henriques wacht nu ook op zijn deportatie: een geassimileerde Jood, geboren en opgeleid in Nederland, en leraar. Hij laat zich corrumperen om aan het lot van zijn landgenoten te ontsnappen en wordt de rechterhand van de verrader Cohn. Deze Cohn bekleedt een belangrijke positie in de hiërarchie van het kamp. Elke week stelt hij de lijst op van wie naar Auschwitz of Sobibor moeten vertrekken. Naar het einde van het verhaal ondergaat: "Jacques", een gedaanteverwisseling in "Jacob". De gesprekken met de "rabbijn" Jeremia Hirsch redden hem uit het morele verval. Het geloof en de morele stelligheid van de "rabbijn" laten hem steun vinden in de Joods cultuur en schenken hem de kracht om in opstand te komen.

Doorheen de personages Cohn en Henriques verkent Presser de grijze zone die beulen en slachtoffers van elkaar scheidt. We weten hoe sterk dit fenomeen Levi nooit heeft losgelaten tot op het ogenblik dat hij het - enkele maanden voor zijn dood - thematiseert in *De verdrinkenen en de geredden (I sommersi e i salvati)*.

"Het gaat om een betwistbaar en schandelijk boek, maar het is goed dat de schandalen bestaan, want ze veroorzaken discussie en verheldering van ieders bewustzijn." Primo Levi.

Primo Levi en de bergen

DE ROEP VAN HET HOOGGEBERGTE

**Primo Levi
In de Alpen,
zomer 1983.**
© Silvio Ortona,
coll. Ian Thomson.

Als student in de chemie besteedt Primo Levi de winterweekends aan het afdalen van besneeuwde hellingen. Bij de eerste dagen met mooi weer beklimt hij de toppen. De bergen vormen ook de plaats om zich terug te trekken, het schuiloord voor de weerstanders. Daar ontmoet hij zijn metgezel-klimmer, Sandro Delmastro. Aan deze partizaan, die behoort tot het bevel van de weerstand in Piemonte en die sneuvelt in april 1944, zal hij in *Het Periodiek systeem* het hoofdstuk IJzer wijden.

Van zijn terugkeer uit de deportatie tot zijn dood gaat Primo Levi onophoudelijk de uitdaging aan met de hoogten en hun duizelingen. Hij wordt aangetrokken door de kruinen en de spitsen, maar evenzeer door de discipline die de toegangscodes ervan bepaalt en aan de basis ligt van de noodzakelijke geestesgesteldheid om ze aan te pakken: het alpinisme. Hij probeert een roman te schrijven over de bergen. Die roman blijft onuitgegeven. Primo Levi vindt hem "echt zeer slecht." Een onoverkomelijke klip voor de woorden- en vormminnaar, die een hommage wil brengen aan het gebergte, dat hij als sleutel tot alles definieert: "Ik wou de sensatie onder woorden brengen die men ondergaat bij het bestijgen met tegenover zich de bergen die elke horizon afsluiten. Je klimt, je ziet die lijn niet, je ziet niets, en dan ben je onverwacht aan de andere kant, in een ogenblik ontdek je een nieuwe wereld."

De laatste jaren van zijn leven beperkt Primo Levi het bergbeklimmen tot zeldzame gelegenheden. Nochtans trekt hij er op een dag alleen op uit om een top te bestijgen, een wand van de Tête Grise boven Gressoney. Hij wil aan zichzelf bewijzen dat hij het nog kan. De wil zichzelf te overtreffen, de ascese te doorstaan die noodzakelijk is in het gebergte, de queeste naar zuiverheid, de eenzaamheid van de trekker, al die sensaties die alle bergbeklimmers gemeen hebben, krijgen een vreemde weerklank bij de figuur van deze voormalige gedeporteerde, een groot getuige en een groot schrijver van de 20ste eeuw. Met een val van bovenaan de trap in het pand waar hij heel zijn leven heeft doorgebracht, zal hij sterven.

**Belledonne-pas,
24 september
1983.** © DR.

“Ik wou de sensatie onder woorden brengen die men ondergaat bij het bestijgen met tegenover zich de bergen die elke horizon afsluiten.

Je klimt, je ziet die lijn niet, je ziet niets, en dan ben je onverwacht aan de andere kant, in een ogenblik ontdek je een nieuwe wereld.

Ik had dat willen vertalen : het overschrijden.”

[*Conversazioni e interviste*, 1963-1987]

Col de la Tournette, 31 juli 1983.
© Silvio Ortona, coll. Ian Thomson.

Primo Levi herinnerd en voortbestaand

EEN UNIVERSELE DRAAGWIJDTE

Pierre tombale
de Primo Levi.
© Diego Bego.

Primo Levi doodt zichzelf op 11 april 1987. Die datum vestigt op paradoxale wijze de universele draagwijdte van de boodschap van een hoofdgetuige, die leefde voor de plicht van de overdracht.

Primo Levi was de woordvoerder van de voormalige gedeporteerden geworden en genoot in Italië een grote bekendheid. Hij werd gevraagd als columnist en als geëngageerde intellectueel, wiens kwaliteiten als schrijver meermaals werden erkend. Maar aan gene zijde van de Alpen bleef zijn naam relatief onbekend. Begin van de jaren 1960 komt er de rampzalige Franse vertaling van *Se questo è un uomo* (*Is dit een mens*). Dan is het in Frankrijk wachten tot 1987 op een nieuwe vertaling. In Duitsland krijgt de publicatie van een vertaling door Heinz Riedt in 1961 een zeer gunstig onthaal. De vertaling van *La Tregua* in 1964 wekt dan weer weinig belangstelling.

Spoedig wordt Primo Levi een van de hoofdfiguren in het getuigen over de kampen. Zijn suicide stelt, na die van Tadeusz Borowski, Paul Celan, Bruno Bettelheim, Jean Améry, de vraag naar het vermogen te overleven bij de overlevenden, na de beproevingen van de kampen en van de genocide.

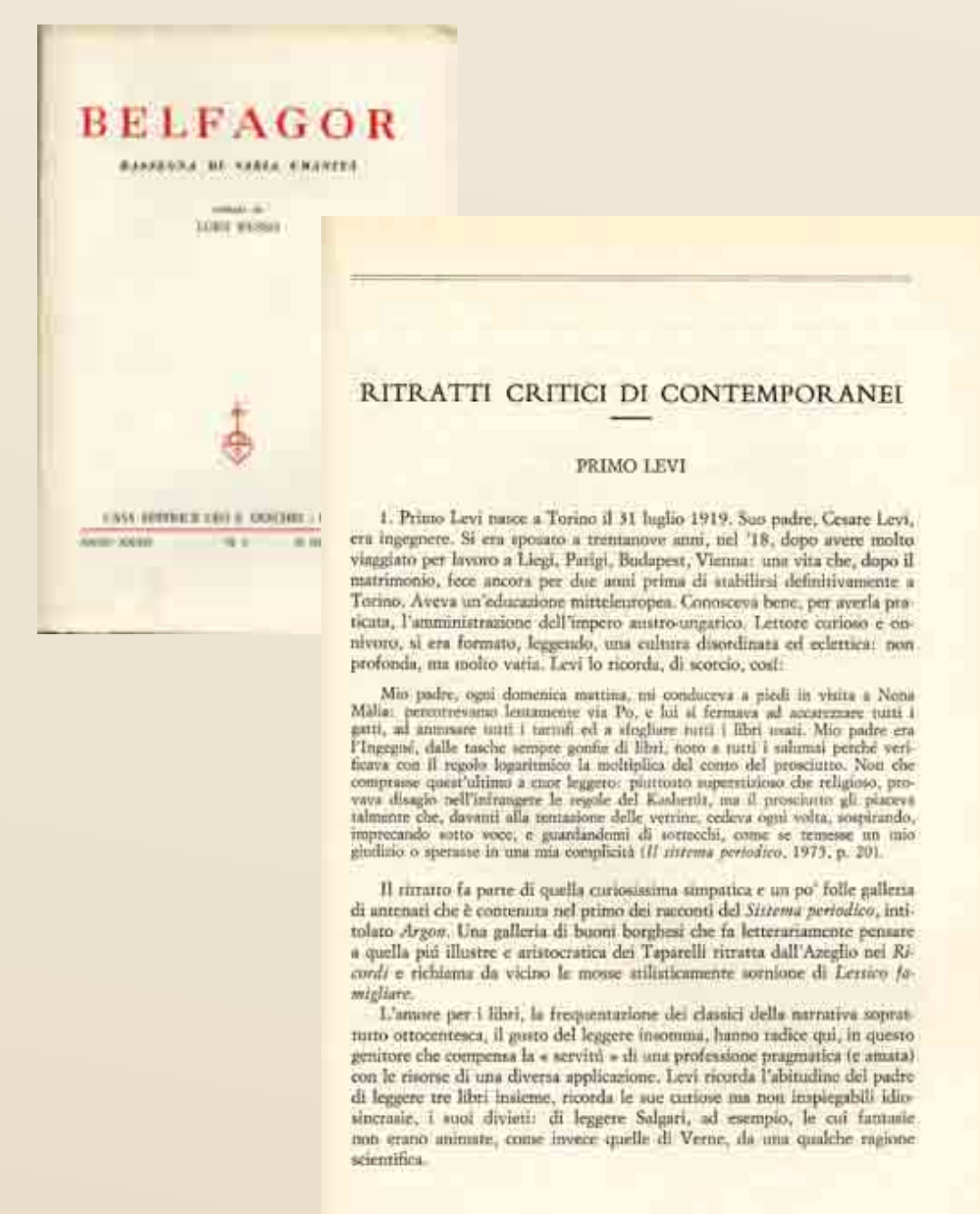
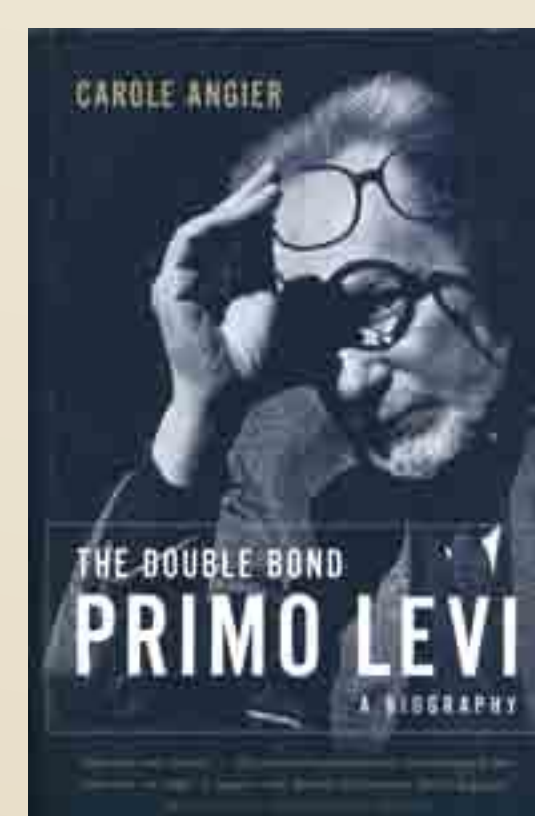
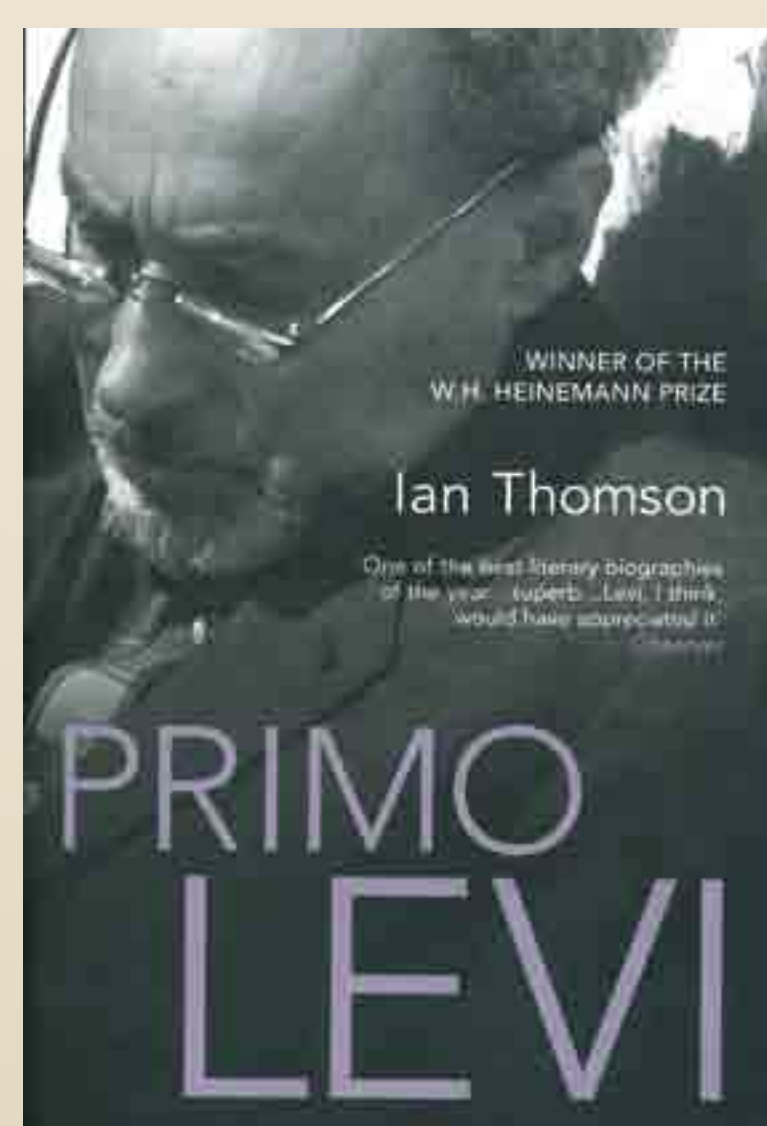
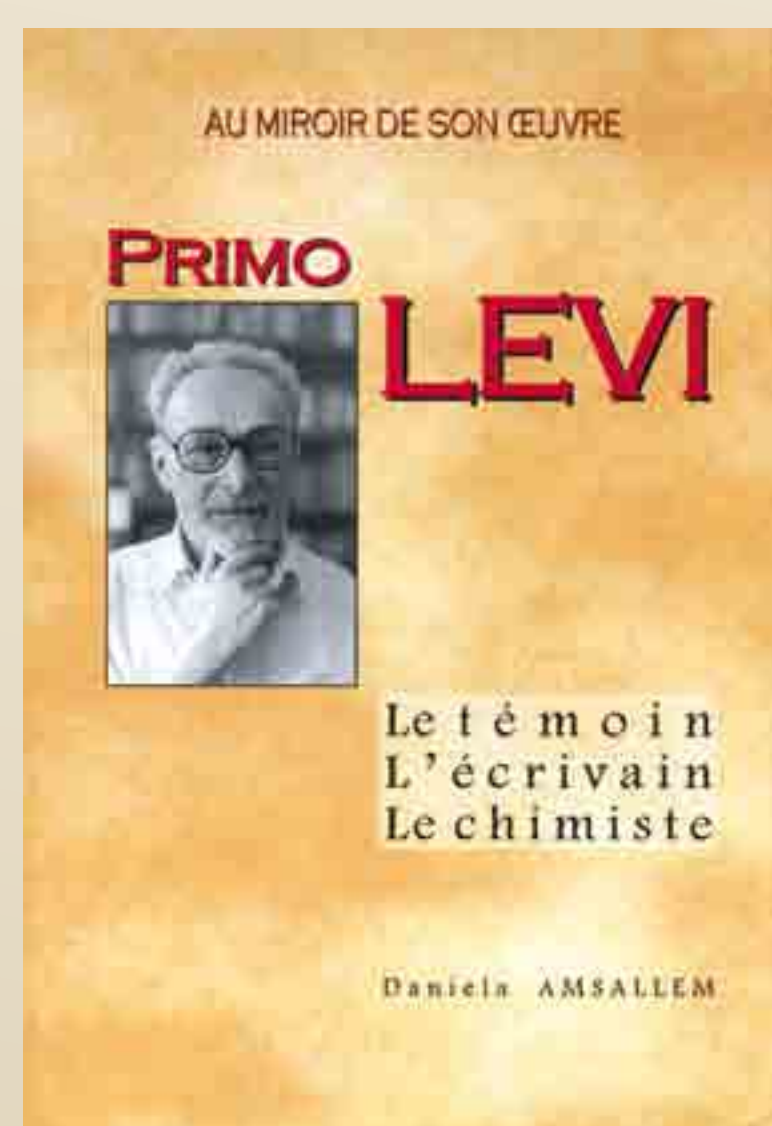
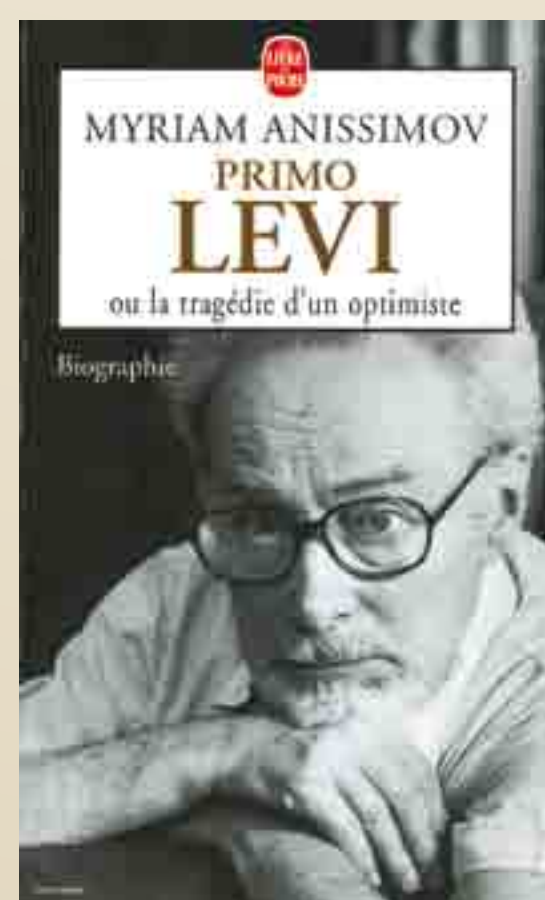
DE ZELFDODING LAAT EEN NEVELVLEK VAN VERKLARINGEN TOE

In 1996 brengt de cineast Francesco Rosi een bewerking van *La Tregua*,

Ook komen de eerste studies uit, en weldra een eerste, tweede en derde biografie. Er komt een nieuwe bewerking van *Se questo è un uomo* voor het theater. Men haalt er ook *one man shows* uit. Primo Levi wordt een motief voor boeken, een onderwerp ter identificatie. Straten en scholen dragen zijn naam. In talrijke landen wordt *Se questo è un uomo* in de schoolprogramma's opgenomen. Monumenten vereeuwigen zijn gedachtenis. De intellectuelen gaan hoe langer hoe meer aan hem refereren. Hij roept een unanimiteit in het leven die soms omslaat in een culturele consensus. Levi citeert bewijst je morele fatsoen. Primo Levi heeft werkelijk een universalistisch denken ontwikkeld en verdedigd. Het verbaast dus dat zijn posthume bekendheid nooit oog heeft voor de moeheid die hem uiteindelijk had overvallen.

Bij zijn leven kende Primo Levi's werk vernieuwingen en verrijkingen, afhankelijk van de omstandigheden die de receptie van zijn getuigenis bepaalden. Vandaag zet het de arbeid van overdracht verder. En stemt het ons tot nadenken over de modaliteiten eigen aan de uitdrukking en de constructie van het individuele en collectieve geheugen.

Biografieën van
Myriam Anissimov
in 1996,
Daniela Amsallen
in 2001,
Ian Thomson
in 2002 en
Carole Angier
in 2002.

Giovanni Tesio is de auteur van voor het begrip van Levi's werk belangrijke artikelen. Levi had hem erkend als zijn biograaf.

Het Teatro Stabile heeft in januari 2006 *Se questo è un uomo* opnieuw geprogrammeerd.

Artikel uit *Telerama*, 21 mei 1997, dat de film van Rosi, *La Tregua*, als een verraad gepleegd tegen het werk van Primo Levi aanklaagt.